

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

ЯК ПРОМОВИТЬ ЗЕМЛЯ...

(Розділ з повісти наших днів)

КИЇВ — ВІДЕНЬ — ЛЬВІВ
НАКЛАД ЛІТЕРАТУРНОГО ІНСТИТУТА

1920

АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

ЯК ПРОМОВИТЬ ЗЕМЛЯ...

. (Розділ з повісти наших днів)

1920

**Київ — Відень — Львів
Наклад Літературного Інститута**

Христофа Райсера Сини, Відень V.

ЯК ПРОМОВИТЬ ЗЕМЛЯ...

I.

Їхали битим шляхом на простому возі.

Коні шпаркі, трохи із шкури не вискочать, а погонич в-одно погукує на них. І він і два молоді мужчини кваплять. Дуже їм не хотілось би припізнитися. Знають, що від поспіху все залежить, хоч і знають, що та, яка б не бистра, їзда не доведе їх сьогодні до ціли. Та все ж ті, що позад їдуть, одягнені в сурдути, в-одно пригадують погоничеві:

„Поганяйте, пане Лесю!“

А він і без того в-одно цвяхає в повітрі батоном, та кидає крізь зуби: „тссс! тссс!“

Сонце клониться вже сполудня. Земля дихає своїми весняними подихами. На горбах, де вітрець продуває весняні випари, відчувається вся розкіш весняного сонця. А коли віздиш у яри на зброді, пронизує кости невидима мряка. Подорожні мимохить заціпають тоді свої загортки.

Їхали покутською височиною.

Куди не глянь: поля й поля — ні одної деревини.

Дорога одноманітна.

То їдуть горбами, то заглиблюються в китловини.

Одно, що ще відбивав на сірому краєвиді, то глибокі вікнини, що вкрили землю по оба боки дороги. Круглі заглибини найширші вгорі, чим глибше, ставали вужчі, аж врешті кінчилися гострими видолинками — вони мали вигляд лійок.

Багато тих вікнин скрізь на Покутті. Око подорожного привикає до них дуже скоро. Звичайно й не звертаєш на них уваги.

Але сьогодні коло кожної такої вікнини на лицах подорожних виступала тривога. Один з них, білявий, що сидів праворуч, не втерпів. Коли минали глибоку вікнину, яка похвилювала великий лан, порушився нетерпеливо в своєму сидінні і запитав погонича:

— Ви знаєте, Лесю, Круковичі?

— А чому ж би мені їх не знати?

— Добре знаєте?

— А пан доктор як думають? Мало я наїздився туди з паном начальником на комісії?

— Ага?... А є там також такі вікнини?

— А де ж їх у нас нема? Не попусували вони нам всюди землю?

Махнув батоном, сіпнув віжками, нагонив коні та повернувся відтак всюю своєю поставою до панів, що сиділи позад нього.

— То кара божа! Отак ні звідси, ні звідти починає западатися земля і не стямишся, як її вже ні орати, ні засівати.

Ще доки не глибокий видолинок, то люде караються і заорюють його краями. А потім лишаять на песю маму. Дехто ще пробує косити. Пусте... хіба, що дітища корови пасуть. Та й то, доки не візьметься на дні вікнини, бог його знає звідки, лоза. Тоді вже хіба каміння туди скидай!

Ця відповідь не заспокоїла подорожного. Він добре знає ті вікнини. Знає їх господарську вартість, радче оцінює, яку вони шкоду роблять у господарстві. Йому хотілось почути що инче. Почав далі питати:

— А лани в Круковичах знаєте?

— Та бачив їх. Може не всі, але ті, що при дорозі — знаю.

— Яка ж там земля?

— Яка ж би? Така, як у нас. Чорнозем.

— Ба, ви так балакаєте, як не господар. А хіба ж тут не чорнозем? А погляньте на цей лан. Скільки на ньому дрібного каміння. Не нашій землі пара.

Не знаєте, в Круковичах земля чиста, чи вкрита таким шутровиском, як ось тут?

— А вбийте мене — не памятаю. То, бувало, їдеш, як поле вкрите збіжжям. Не видно.

— Але будете знати, чи є багато вікнин?

— Бог його знає. Бачив я ту землю, але чи то одно чоловік бачив? Та й тих ям тут скрізь така сила, що не гадаю, щоб було де без них. Такі там лани, як усюди.

Білявий подорожний почав тепер викладати своєму товаришеві сумніви, які непокоїли його.

— Знаєш, доктор, коли там така земля, як тут, то хто зна, чи варто заходитися.

— Що ти балакаєш, доктор! — обурюється товариш. — Коли це правда, що хоче чотириста тисяч, то навіть не варто їхати дивитися на лани; можеш насліпо вбити інтерес.

Чотириста моргів; з того двіста п'ятьдесять чорнозему, сто п'ятьдесять ліса і то сто моргів такого, що можеш хоч би й зараз рубати. Сам зруб заплатить нам усе!

— А як уже продав?

Товариш аж підскочив на возі:

— Навіть не балакай дурниць! Я ледви всиджу з нетерплячки.

Лесю, поганяйте! Дрімаєте, Лесю? Чого ви так помалу їдете?

— Та ми не маємо чого квалити. Будемо ночувати в місті, а до Крукович поїдемо аж завтра. А на нічліг поспіємо ще в пору.

Подорожні заспокоювалися. Візник виливав їм в-одно відро холодної води на голови. Сьогодні не дізнаються нічого більш,

як те, що вже знають. А все ж таки їх це не заспокоювало. За хвилину то цей, то той приговорював:

— Лесю, поганяйте!

А коні рвали, як змії.

*

Приїхали до міста ще загоді. Заїхали до пароха. Їх не ждали. Счудування було чимале. Господар почав знайомити їх із своєю дружиною:

— Пан доктор Заячківський.

Вищий білявий мужчина поклонився ввічливо.

З лица виглядав на двадцять кілька літнього молодця—таке воно в нього молодече, ніжне, хоч бліде.

Але втомлені його очі немов би заперечували молодечий вигляд лица. Відбивали в своїй площині бурливу минувшину.

Волосся в нього золоте, причесане гладко, випещене. Навіть довша їзда не ввела його в нелад. Та помилявся б той, хто би так думав. Доктор Заячківський, як тільки скочив з воза, вже найшов відповідну хвилинку, щоб причесати волосся. А робив це так зручно, що ніхто не міг того помітити.

Руки й уклад постави цього молодого

мужчини робили вражіння, що це певна себе, спокійна, зрівноважена людина.

А з його очей, при всій їх утомі, проглядала холодна рішучість і неублаганість. Пропивав своїми очима розмовника і примушував його важити кожне слово, так пропадали десь ті слова в очах доктора Заячківського, але не пропадали безслідно.

Холодом віяло від його погляду і чим більш запальний був бесідник, що на нього зверталися очі доктора, тим більш мусів остуджуватися. Почував це й Заячківський. Коли хотів, щоб його розмовник пробалакався, відвертав від нього очі, або зачинав бавитися нігтями; вся сила його очей зверталася тоді на нігті одної то другої руки. Тоді той, хто розмовляв із ним, не чув на собі холодного погляду його очей, не почував ваги відповідальности за кожне своє слово, балакав свободно.

А доктор Заячківський карбував ті вольні слова у звоях мізку; тільки мимохіть морщилося його чоло, — знак, що записав сильніше новий карб.

Такий був цей молодий мужчина з білявим золотим волоссям, випещеним блідим лицем.

— А це пан доктор Сапрун! — промовив господар, показуючи на нижчого мужчину, чорнявого, безволосого...

Повний контраст до доктора Заячківського.

Низький, зарослий, небритий, з лицем по-

морщеним, занедбаним, з чорними, рухливими очима, що вогниками жевріли. Вони, мов сверлики, вдовбувалися в лице розмовника.

Але — як ті трівожили й бентежили, а враз і приковували, не давали вирватися зпід свого впливу, — так ці до тої міри були нахабні, що уважливий співбесідник мусів відвертатися, щоб не викликати в собі огиди до доктора Сапруна.

Вся постава цієї людини була така не-симпатична, що дуже часто тільки зогляду на його докторський диплом люде силували себе до розмови з ним.

— Дуже мило пізнати панів, — промовила господиня дому і попросила їх сідати.

*

Почалася звичайна, мало цікава розмова чужих собі людей.

Покінчив офіційальний її тон доктор Сапрун. Він не втерпів — запитав:

— Лапчинський дома, отче?

Питав про властителя Крукович.

Господар поглянув на нього здивований. Почав догадуватися, що привело їх до нього. Усміхнувся.

— Був у цих днях дома. Панове до нього?

— Ми приїхали з грішми.

Господар усміхнувся знов, та вже доволі неясно. Чи насміхався з них, не довіряючи їх словам, чи усмішка його була виразом радості, чи може легковаження... Більш це останнє, ніж усе інше.

Тоді почав Заячківський:

— Вчора вранці ви нам сказали, що Круковичі продаються. Зараз увечорі ми склали спілку для закупна маєтку, сьогодні вранці зложили задаток — стопятьдесять тисяч і ось приїхали до вас.

Лице господаря споважніло при цих словах.

— Без жарту? Панове приїхали купувати Круковичі? Просто годі мені повірити.

Доктор Заячківський виймив з кишені портфель, отворив його, пересунув пальцем по тисячкоронових банкнотах.

Очі господаря заблиснули на хвилинку і в ту ж мить померкли. На лиці розлився вираз смутку.

— Чому ж я скорше до вас не звернувся! Боюся, що буде вже запізно. Сусід дідич дуже наважився. Набивається купити. Хто зна, чи вже не покінчили...

— Я не знаю, отче, що ми би вам зробили, як би спізнали справу. На нас не можете нарікати. Ми зробили за один день усе, що треба було зробити. Але що ви два тижні про це знали і не дали нам знати — це непростиме.

— Де ж я міг сподіватися. Я сказав вам

вчора на жарт. Мені й не снилося, щоб у вас були такі багатирі.

Говорив щиро. Про те, що Лапчинський продає Круковичі, він знав уже два тижні.

Їздив по селах до священиків, питав, шукав... радили, де б добути чотириста тисяч — не могли знайти виходу.

Розуміли вагу справи. Знали, що під цю пору, коли земля йде сильно вгору, можна зробити дуже добрий інтерес, але й те бачили, що не всілі добути грошей і — опустили руки.

Дивилися зависними очима, як коло Лапчинського заходиться сусідній дідич, Поляк, чули, що навіть поїхав до Львова, пішли несправджені вісти, що й Лапчинський вибирається туди — напевно там сторгуються і земля пропаде.

І тим більший жаль брав їх, що Круковичі від ряду літ в українських руках, одиноке село на весь повіт, та тепер і воно може перейти в польські руки.

І ось коли о. Савчинський був у повітовому місті й стрінув доктора Заячківського, оповів йому свою журбу. Розуміється, ані в думці не покладав собі, щоб могло вийти щось путнє із цієї бесіди. Нараз бачить, що ці молоді люде приїхали з задатком.

І радий був, що земля не пропаде, і жаль його брав, що не він переведе це купно

й заздрість задерла його за душу. Та в ухах дзвеніло йому грізне memento: запізно. Тривога, що не вдасться задержати земельки в українських руках, і злорадна втіха, що ці молоді пани заскоро вибираються в дідичі, бо — запізно!

— Коли б тільки не запізно! Коли б не по всьому!

— Чому ж той Лапчинський так квапить? Тепер усякий купує землю, а він збуває!

— І ще як дешево!

— Та вже: дешево — не дешево! Але взагалі, що йому за охота збуватися землі?

— Він, як знаєте, москвофіл. Сидів у Талергофі, натерпівся чимало. Австрійські власти не пускають його додому. Мусить сидіти у рідні коло Львова. І тепер сусід привіз його на своєму авті без перепустки.

Тіни своєї боїться. Жандарми питали вже за ним. І голову даю, що то пан сусід, той Полячок, що закусив зуби на його село, насилає на нього жандармів, ще більш залякати хоче.

Та йому вже багато не треба. Тінь людини. Каже, що не міг би вже працювати.

Та й знаєте, яке то його: двір спалений, всі господарські будинки повалені, інвентар розграблений — нема за що руками зачепити. Гірка його доля.

Настала тиша в хаті. Кожний з присутних

переживав в душі гіркі хвилі втечі й страждань з пятном „державного зрадника“.

Через кімнату перелетіли зойки катованих і мордованих, стогони конаючих на плямистий тиф по австрійських тюрмах, ударила своїми чорними крилами в повітрі роспука сиріт по невинно затрачених жертвах ненависти й засліплення.

У притемнених кутах кімнати виринають бліді, залякані постаті-тіни бездольних щасливців, що пройшли пекло горя й терпіння — й остали припадком у живих.

Снуються-блукають на згарищах своїх домівок, та руки ломлять у безсиллі на руїнах праці всього свого життя.

Заячківський виймив папіроску й закурих її нервово. Поставив папіросницю досить голосно на стіл. Це привернуло рівновагу в кімнаті.

Перший промовив господар:

— Панове дозволять, що спитаю: хто то на ділі купує?

— Ми! — відповів коротко Сапрун.

— Та я бачу, що ви, — усміхнувся нещиро о. Савчинський.

Заячківський поквапився направити не тактовний вислів товариша:

— Задаток зложила спілка десятиох. А купимо — будемо думати, чи брати инчих, чи як инакше радити собі. Гроші будуть напевно.

— Ну, ну, я не мав гадки, що у вас такі сильні багатирі.

— Ні, отче, признайтеся. Ви не вірили, щоб ми мали на стільки сили, щоб добути гроші від наших багатирів! — мовить із тріумфом Сапрун.

Не міг дарувати собі, щоб не почванитися.

— Признаюся, що не вірив у ваші сили. Знаю, що заклали кооперативну крамницю, торгуете, маєте гроші, але не думав, щоб могли купувати село. Га, щастя, боже! Нам треба таких людей.

Прощалися на добраніч. Господар повів гостей до гостинної, де приготовлено для них нічліг.

П.

Темно і тихо стало скрізь у хатах.

Бачиться, всі вже спали. Не спалося тільки молодим людям. Заскочили їх події, викинули з рівноваги.

Від хвили, коли дізналися про можливість купна Крукович, до цієї пори, не мали спокійної нагоди, щоб зібрати свої думки. Народи із селянами, переконування, забезпечування гроша, відтак добування задатку, врешті їзда...

І тоді, коли, здавалось би, могли були спокійно роздумувати, — підчас довгої, скучної їзди, — і тоді вони не могли холодно розглядати справи. Безліч думок розм їх присідала, все инчих, самих відорваних.

Аж тепер почав заспокоюватися в їх головах той вир, укладатися.

Крукович не бачили ніколи. Бачили їх у своїй уяві, як їм бажалося.

Великий двір серед села, на горбочку, оточений старим садом, господарські будинки, повні статку — вбачалися спокійному Заячківському.

Він перенісся на село і господарив з ра-

мени спілки — взяв собі до помочі найповажнішого спільника Токаря, який давав йому практичні поради; обсіяли лани й дожидалися багатого збору.

Продавав ліс і сплачував ним більш нетерпеливих спільників; сам вдоволявся тим, що чим раз більш спільної землі переходило на його власність.

І тільки той Сапрун мучив його наляганнями на продаж. Заячківський мусів забезпечувати йому всілякі доставки, давати ріжні вигоди, найголовніший пай у прибутку, щоб відвести його від продажі.

Помагав йому Токар.

Із цим треба було поділитися не тільки землею, але й двором. Та годі було инакше. З Токаря мав вируку в господарстві; він заспокоював спільників селян і не давав Сапрунові парцелювати ланів.

Сапруна заспокоювали таки найбільше лісом. Рубали, продавали і сплачували спільників. А кожний латер дров, вивезений із ліса, скріплював їх силу на землі.

Святе тремтіння викликало усмішку роскоші на лиці Заячківського. Починав наближатися до здійснення своїх задушевних бажань. Його таємні стремління починали вінчатися успіхом удачі.

Доходив до своєї землі. Ставав власником невеличкого і, правда, не цілого села — все ж

таки бодай половини. Поверх ста моргів землі — це вже кріваво здобута його власність.

Ані на одну мить не переставав вірити, що зможе побороти всі труднощі і хоч спілкою купують село, він сплатить спільників і стане співвласником що найменше половини землі.

В поміч мала йому прийти державна субвенція при відбудові. Двір знищений, будинки попалені — ото ж буде відшкодовання. При розумній господарці можна буде цими грішми увільнитися від спільників.

От, коли б дожив був його батько тої щасливої хвилі! Ходіть до мене, помагайте господарювати, коли довели сина до дідича!

„Дідич!“ ... Чарівне слово! Власник великої земельної посілости! Він, молодий Українець! „Свій дідич!“

„Доробкевич!“ ... — врізав його ухо на сміх сусідів Поляків, дідичів з діда-прадіда.

Заячківський почув, як кров наплила йому до голови, так запашили з сорому лица. Впялився очима в противника, що стояв перед ним, заживний, присадкуватий, у кашкеті на голові, в шкапових чоботях, з нагаєм у руці. Стояв із руками, заложеними за спину, й реготався. Розповідав приятелям, як то цей „доробкевич“ господарить. Висміював кожну його помилку, всякий необачний крок його.

— І що то таким докторам пхатися на село

братися не за свою роботу. Доктори добрі до пера, але не до плуга, не до землі.

У першому пориві злости хотів вилаяти противника, хотів кинутися на нього. Але здержався, бо знав, що вибухів його гніву той не злякається, а удар готов відбити канчуком.

Вгамувався.

А вже як „дідич з діда-прадіда“ почав насміхатися з його докторських відомостей про управу ріллі, мусів закрити лице долонею.

Бо справді, що він знає про ту працю на ріллі? Що там у батька возив снопи? Що у тестя священика проїдеться по полях і резонує вдома в межах того, що йому наймит підповість у полі? Хіба ж того вже досить, щоб вести самостійно господарку?

Токар? Той мужик багатир, що то спромігся на золоті зуби, але підписатися не вмів? Хіба ж то вирука в модерній господарці, яку він, доктор Заячківський, хотів би завести в своєму селі? Адже ж він не зможе ніщо инчого робити, як сліпо наслідувати те, що робитиме на своїй половині його співвласник Токар.

І то ще, коли б удав!

Бо той робитиме з душі і по своїй найліпшій практиці, а він буде підбігати, в-одно підбігати. І ніби вийде, що для Токаря буде впору, для нього прийде запізно.

Хвилина минула йому без думки.

Потім став провірювати свої сумніви. І заспокоївся цілком.

Адже ж він ніколи не брав під розвагу цього, що може стати колись власником землі. Він, син священика, що то по батькові не дістав у спадщині нічого, а як женився, то не шукав грошей, тільки брав собі жінку по душі. Всі його думки зверталися в напрямку адвокатської канцелярії, яка могла й повинна була забезпечити йому вигідне й спокійне життя.

І хто знає, чи й сьогодні був би він відбився від витиченого шляху, як би не знайомість із доктором Сапруном і не той зворот до торгівлі підчас московської окупації Галичини.

*

Перед його очима виринає незабутня картина.

Пятнадцять підвід суне із Скали, кожна наладована товаром; а він сидить із Сапруном на піснадцятій, на скринях із милом.

Дощ січе й січе. Промокли до нитки. А до Заліщик, де мали відпочивати, ще далеко.

Він дріжить із студені. Це вже третю ніч вони товчуться на возі. Ні спати, ні ззісти,

як люде. Він стратив уже охоту до життя. Бо й що ж таке те їх теперішнє життя?

Усю зиму в дорозі. На тиждень відпочивають один день і дві ночі, і з воза на віз. То до Скали, то до Кам'янця, то до Косова, до Коломиї, до Станиславова. Душу з себе витрясає.

Давно вже кинув би ту торгівлю, як би не Сапрун. Він, як той темний дух, зворохобить його і ледви успіє переспати одну ніч — вже знов сідає на віз і в дорогу.

„Я тобі кажу, доктор, що сьогодні в-останнє їду з тобою“.

„Дурень ти!“

„Лиши лягатися. Не до жартів мені!“

„Тебе не лягти, тебе скинути б із воза в болото. Загибай, коли такий непотріб. Ти певно змок? Чорти би тебе взяли! Ти думаєш, що я не змок? Пятнадцять сорочок маю на собі, а вода чурить по тілі.“

Пропала би така злива серед зими! Вже радче було б замерзати в снігах, ніж мокнути так гидко!“

„Не кажу ж я, що не варто трудитися для тих марних заробітків?“

„А ти вже обчислив, скільки заробимо на цьому транспорті?“

„Мені життя не мило, не то заробіток!“

„От же знай: в приближенні по чотири тисячі корон! Розумієш?“

„Лиши мене! Зараз дарую тобі увесь світ сьогоднішній заробіток, тільки дай мені змогу лягти, як стій, до свого ліжка, в теплій хаті.“

„Філістер! Уряднича гнида! Облізлий аристократ! Кандидат на жебрака!“ — кидав кризь зуби гіркі образи Сапрун.

„Доктор, дай мені спокій! — проситься Заячківський. — Я душі в собі не чую. Тепер не рушуся з хати цілий місяць.“

„Який день сьогодні?“

„Вівторок. А поправді вже середа зачалася.“

„От же не забувай, що в п'ятницю рано ждуть на нашу кукурудзу Гуцули в Косові.“

„Поїдеш сам!“

„А ти візьмеш гроші? Розуміється. То легко. І я вдаю би таку штуку.“

„Доктор, я не поїду!“ — просився, як дитина.

„Я тебе застрілю, як собаку!“

Ловив рукою за бравнінг, що був невідступним його товаришем.

Заячківський вмовкав. Їхали далі. Ставали врешті на постій. Знайома жінка варила їм молоко, яєшню; двоє вартових стояло по черзі коло коней і возів із набором, інші обступали докторів, розважували їх оповіданнями про свої пригоди: як ідуть коні, котрого треба продати, як цей або той ви-

їшов на заміні; краще було триматися старого приятеля.

Той побоюється, що колесо не доїде. Виходять, пробують. Рішають, що ще витримає. Інчі лають, як можна таким дрантивим возом випускатися в таку тяжку дорогу.

То не тільки вози ломляться, а й кости обтовкаються з такої дороги, — оправдується винувник.

Ба, чому не допускаєте инчих до фірманки?

Або то що? — накидаються візники-господарі. — Чоловік товчеться в-одно, то коли може стати лекша дорога, пускати на своє місце инчого?

Ціла епопея візницько-купецького життя.

Було їх двадцять візників, які захопили в свої руки доставу всіх товарів, а оба доктори — як ті ватажки, візницькі божища. Лаяли, сварили, погрожували, що викинуть із валки.

Не викидали ніколи нікого.

Хіба траплялася більша крадіж, то карали так, що два-три тижні не брали в дорогу. За ними ходили, просили, хотіли платити шкоду, щоб тільки не гнівалися.

Давали себе вблагати. Мусіли, бо самі більш боялися, щоб не наслано на них із злости козаків, або щоб не вкорочено їм віку. Бо злість у відкинутих візників мала

бути велика. То були заробітки, яких ще ніхто не затамив.

Спільні пригоди, спільні почування пов'язали їх: докторів і візників у велику родину. За своїми провідниками кожний із візників в огонь би скочив, нарівні з тим, як кожний спокійно провалив би їм голову люшнею.

Зрівноважені мужицькі типи, що в них на лиці ніколи усмішка не являлася, що кляли, чим менш було того треба, але в пригоді мовчки зносили всілякі труди, а в почутті кривди так само мовчки могли б виправити на той світ.

Одно: певні були та вірні.

Заячківський не любив згадувати про ці перші важкі початки свого багатства. Та сьогодні він почував себе так добре, що все те минуле усміхалося до нього, як гарний, дивний якийсь сон.

Забажав відсвіжити собі ці спомини розмовою з Сапруном.

*

— Доктор! Ти спиш? — перебив довгу мовчанку Заячківський.

— Ні! — урвав коротко Сапрус.

— Ти тямиш торічний наш нічліг під

Заліщиками в той дощ, що тобі промочив п'ятнадцять сорочок?

— Ти все маєш охоту згадувати дурниці не впору! Перебив мені увесь мій рахунок. Всі обчислення пропали на марне.

— Що ж ти обчислював?

— То тільки такий туман, як ти, бавиться всілякими ідеями, споминами і т. п. Реальна людина числить усе життя. З тобою купиш село, то далеко заїдеш! Чи ти бодай подумав над фінансуванням інтересу? Правда, що ні?

Сапрун піднісся і сів на ліжку.

— Та нащо? Правда? Коли й так за тебе зроблять! Я цікавий, яку б то ти собі раду дав, як би ти був сам без мене!

— Ще не купив, то й до фінансування далеко.

— А... так! Розумію! Купи, візьми собі камінь на шию, та тоді шукай води, де б то утопитися. Ні, ти краще пошукай доброго виру, заки прив'яжеш собі камінь до шиї. Така моя рада. Щоб довго не двигати його. Тумане, тумане! Тобі тільки до інтересів.

— Вже знову лаєшся, доктор?

— Як же ж не лаятися? Тут треба продумувати тисячі калькуляцій, а він, замість працювати реально мізком, дав волю своїй буйній уяві. Романтик!

— Ну, прошу тебе, не лайся. Вже досить

того. Хіба тільки ти працюєш мізком, більш ніхто?

Сапрун засвітив свічку. В блідому її світлі його очі горіли, як жужлі.

— Знаєш, я обчислив, що сам ліс заплатить нам ціну купна, а поле лишиться нам начисто. Двіста п'ятьдесят моргів — дає начисто двіста п'ятьдесят тисяч корон. Воєнне відшкодування коло п'ятьдесят тисяч. Дворище теж коло п'ятьдесят. Але я думаю, що поле піде дорожче, ніж по тисячу за морг. Остав ще зруб — теж коло п'ятьдесят.

Словом, як добре походимо коло справи, — на кожного спільника випаде сорок до п'ятьдесят тисяч корон чистого прибутку.

Не можу пережальовати, що ми оба, замість кликати десяткох спільників, не обмежили числа і не ввели самі по два або три паї.

Коли то так усе нагло склалося. Така несподівана річ. А ще ти вагаєшся.

— Ніби ти не вагався?

— Що? Купувати?

— Брати більше паїв...

— З таким дурнем, як ти, то й одного забагато. На щастя мені ще романтика не розслинила мізку. Шляхтич. Гербовий! Ти певно вже думав над тим, який то герб вибити собі на повозці та на кінській упряжі!

Заячківського брала досада. Сапрун за-

чепив слабу струну і вона застогнала. Хотів відплатитися.

— А ти не подумав над тим, чи не встане з гробу твій тато-різник на radoщах, що його синок, хлопський син, та ще й різницький, став дідичем. Доктор Сапрун дідич! То клясичне!

Почав сміятися.

— Пан дідич, доктор Сапрун, встають рано і йдуть по економії. Ха, ха, ха!

Переривав собі бесіду вибухами реготу.

— Пан дідич, доктор Сапрун, приймають в гостині „брати шляхту“. Ха, ха, ха! То парадне, як доктор Сапрун буде гостити у себе шляхту! Пан дідич Сапрун і пан дідич Токар!

Сапрун увесь той час усміхався.

Він ані на одну хвилину не припускав собі до голови, що міг би замешкати на селі, господарювати, але само поставлення його в такій ролі, хоч би й у жарті, хоч би й з насміхом, хоч би й у товаристві Токаря, підлещувало його амбіції. І в ту мить він почув силу в собі, але джерело її було цілком де инде. Він мовив:

— Чи ти подумав над цим, яке то вражіння зробить те, що ми купили маєток? Нас мали за звичайних собі „шмайґелесів“. А нараз ті „шмайґелеси“ купують село.

Сміялися оба щиро.

— Чи ти розумієш, як іде вгору наш кредит?

— А як не купимо? — вкинув несміливо Заячківський.

— Дрібниця! Вже те, що ми їздили купувати, зробить своє. Тепер уже всякий матиме респект перед нами! То не що будь! Треба числитися з настроями товпи. Хто їде купувати село, хоч би й Круковичі — то вже пан! Розумієш, брате, пан! І в тому річ, щоб використати ситуацію!

Здув свічку і ще довго в пітьмі розлягалися вибухи реготу.

*

Сапрун почував силу в собі.

Ідея добути гріш і „усамостійнитися“, як він це любив означувати, не від сьогодні захопила його душу. Він виніс її, можна б сказати, як родову спадщину.

Його батько, різник, працював усе життя, щоб завоювати собі відповідне місце у фінансовій ієрархії містечка. На жаль, не пощастило йому.

Коли вже діти почали підростати, в душі його прокинулася амбіція инчого рода: сини мусять стати докторами, адвокатами, панамі, доньки вчительками-панями.

І ця нова ідея забрала йому дуже багато гроша. Але мав одну радість: в Коломиї, в гімназії не могли нахвалитися його синів.

За видатками на виховання дітей, справа придбання маєтку відсунулася на дальший план.

І так дотяг до війни: багатий на те, що придбав до господарства.

Та ось прийшла війна — боєва лінія стояла рік у їх містечку; пропав увесь його маєток, навіть хата розсипалася, врешті сам він пішов непомітно в могилу. Поляг від кулі на своєму обістю. Не було його кому й похоронити — всі діти були по тому боці боєвої лінії.

Він, син його, доктор Сапрун, перейняв батькову первісну ідею: за всяку ціну доробитися гроша. Уже на університеті почав складати собі готівочку — не велику, але збільшував її постійно. Навіть, коли прийшлося йому помагати молодшим братам, і тоді вспів щось відложити до каси.

Бувало, що треба було вдоволитися найпоганішим харчем; він не вважав на це. Кожна корона, відложена на щадничу книжечку, заступала йому хоч би й яку добру страву, коли б треба було видати на неї більш гроша, чим передбачав бюджет.

За своєю наукою й працею над другими не стямився, коли минуло йому чотири роки

університетських студій, і він опинився на волі, як доктор прав.

Прийшла війна.

Тяжко запрацьований гріш став молодому докторові в пригоді. За порадою університетського товариша, Єврея, він заплатив половину придбаних грошей і — не пішов на війну.

Той страх його, заки поважився підплачувати лікаря... Той жаль, що треба викинути гріш... Та безмежна радість і певність себе, коли пощастило!...

І в один мент довершилася в його душі велика переміна. Зрозумів, що це тільки перший крок. Не мине скільки місяців і треба буде платити знову. І знову треба буде на це грошей!

Гроші, гроші, гроші! Оце чарівний звук, який оставив його в живих, коли тисячі загибали! Оце цінність, яка врятувала йому найбільше його добро — життя, яка вказала йому шлях, яка... на цілий вік визначила йому лінію: купувати все, що можна!

А купити можна все — навіть людське сумління! Нема на світі такої цінности, якої б не купив за гроші!

Немає людини, яка встояла би спокусі гроша, тільки — одних ціниться на десятки, инчих на сотки, а прийдеться — треба буде й тисячками кидати — кине!

І коли кого не можна купити, то тільки тому, що не зміркувалося добре його вартости: замало давалося йому, або... забагато... Або коли вже взяв з другого боку більше гроша, і хоче бути чесним: додержати слова.

В його мізку уклалася ціла філософія вартости гроша, як цінности до кидання собі під ноги людей. Затраченим на купівлю їх сумління вкладом, добувалось ту бажану й потрібну цінність у такій мірі, що можна було заплатити нею хоч би й яку високу ставку,

Га, га, га! — реготався в душі Сапрун. — На щастя наше життя пливе ще таким мілким руслом, що можна все оплатити, що є ще на це сила!

Але на овиді зарисовувалася вже картина життя нації на всю ширину. І доктора Сапруна вона острахом проймала! Це вже не те, що галицько-польський смітник. І він тратив певність, чи зможе достояти своїм кроком розмахові українського життя.

Зарисовувалося перед ним невідоме — не був певен, чи втримається на його височині.

І тоді почав переводити в діло свої пляни що до торгівлі на ширші розміри. Захопила вона його так, що всі сили поклав їй у жертву і — побіджував.

Успіхи були несподівані. Він пройшов межу першої сотні тисяч. Ішов угору, разураз угору.

Помагали йому: простолінійність у змаганні до ясної мети, невичерпана енергія і залізне здоров'я, а врешті певність себе при купівлі людей.

Цю останню штуку довів до мистецтва. Переконався не раз — сто раз: заплатить, скільки б не мусів кинути, бо знав, що витрачена на купівлю людського сумління тисяча — десятки тисяч принесе!

Ішов безоглядно, безпощадно, топтав-топтив людські гордощі, оставляв позад себе могили, у яких хоронив мораль.

І ось сьогодні почував приплив нової радості в душі: із бакалейних та збіжєвих інтересів він виходить на ширшу царину: купує землю. Вона промовляє до нього таємною мовою, йому одному зрозумілою. Вона кличе його, манить його великими обітницями, які не тільки прибуток мають йому дати, але й мусять затерти на його лиці тавро минувшини.

Земля перетворить його в очах людей.

Він певен того, що витисне з неї все, що тільки зможе, а зможе він її здорово потиснути — на це вже в нього досвід. Сам ліс! Сто моргів — це не дрібничка.

Що? Заборонять вирубати цілих сто моргів? Плян зрубу?... Ха, ха, ха!

А від кого ж це залежить? Староство? Намісництво? А нехай би до міністерства пішло! Ну, ну! Він хотів би побачити таку

людину, що її не зігнуло б десять моргів ліса! А тих останніх дев'яťдесять, проданих у відповідну пору, за стодевяťдесять, за тричі по стодевяťдесять стане, в порівнанні із розкладом вирубу на сорок років.

Рациональна лісова господарка?... Винищування лісів?... Вплив на клімат? — Казки для дітей!...

А при тому амбіція: дідич! Два-три роки початкової праці і він — дідич! А що далі буде? Одкриваються широкі вигляди — можна буде посягти рукою по таку силу й таке значіння, про яке і внукам ледви чи могло снитися! І тут —

Сапрун нараз почув приплив крові до лица.

Заспокоїло його те, що лежав потемки. Ніхто не бачив його думки, його сорому.

Після першого вибуху він почав відзискувати певність себе: небіщик тато в могилі. Тепер є на світі тільки доктор прав Сапрун і його брати студенти університету й гімназії, теж доктори в будучому.

Доктор Сапрун їде купувати маєток. І він гідно до свого становища прийде й упімнеться про своє місце в громадському й урядовому житті. Дідич з Галичини — з Покуття... Доктор Сапрун...

Усміхався щасливо до своїх мрій, пускав свої думки в погоню за своїм щастям...

III.

Віз котиться з горба серед безкраїх ланів.

Людська рука не торкалася до цих просторів від першого року війни. Поросли вони за той час високим бадиллям.

В зимі воно привяло, а тепер під весну починало вже відновлюватися. Що року буїніше, що року на твердіших основах.

Полева дорога, змита сніговою водою, перекиляла їм віз то в цей, то в той бік. Завернули на лан, обїздили стрімкий закрут.

Перед ними розкрилася цікава жива картина.

На всьому лані помітне було нервові дріжання землі. Маленькі, сірі грудочки, що мало відріжнялися від краски землі, розскакувалися на всі сторони, втікали від воза, котилися бистро по землі.

Трудно було спершу вловити, що це таке. Впадає в очі, що в тому рухові грудочок є певна система. Вони котяться ледви помітними видолинками-коридориками.

І тільки після довшого часу вловлює око подорожного єство цього явища. Оце гүльня полєвих мифей, що втікали на всі сто-

рони вміру, як наближався до них віз. Мільйони їх тут розкошувалося.

Порили собі на безпанських ланах нірки, провели до них цілі лябіринти хідників, що йшли раз над землею, раз ховалися під землею, щоб по той бік купини показатися знову на денне світло.

Подорожні їхали, мов у зачарованому колі, серед тої погоні за сполоханою мишкою. Дивувалися тривалій будівлі вірок і коридорів, що їх навіть зимові сніги не придавили, весняні дощі не сполоскали.

За закрутом розкрився перед їх очима казковий світ. Немов із під землі вирости перед ними самотні руїни, звалища велитенських просторих будівель. Прикували увагу подорожних ці викопалини забутого старинного світа, руїни замерхлих світів, свідків давно минулого життя.

Освітлені соняшними проміннями з противного боку, руїни ці потопали у дивних тінях, і тільки збільшували вражіння екзотичного настрою.

Немов зачаровані дивилися перед себе. Не могли відорвати очей від цього острова замерхлого життя серед пустинних ланів. Забули, що їдуть покутськими ланами, що тут немає місця на ті дива минулого життя.

І тільки, як наближалися до розвалин,

розвіявся увесь чар, яким обснували їх ці загадкові руїни.

Почали розпізнавати — тут звалища двору, там обчорнілі стіни розлогих ставн, там далі порозсипувані мури stodіл, на краю останки машин великої горальні і розвалений до половини комин. Було це пожарище велитенської економії.

— Цей доробився! — перебив мовчанку Лесьо. — То не було на всю околицю пана над нього. Та й не стало сліду з його маєтків. Який у нього був двір панський! Який сад коло двору! А поле! А багатство!

Було їдеш попри двір — по цей бік дороги стирти і по той — стирти, і тільки молоділки сопуть, а народ комашнею увихається коло панського добра.

А прийшли Москалі, та й з усіх панських статків купа грузовиння.

То, адить, два села сходяться на цій дорозі, а панські лани хиляться до дороги і цею і тою убіччю. Скільки тисяч моргів і всьо вкупі.

Стане було пан коло двору і куди не гляне, бачить скрізь, що діється на його ланах. А війна його скалічила!

— Не журіться ним, — мовить Сапрун. — Заплатите йому при податках усі його шкоди.

— Не вірю, — похитав головою Заячківський.

Він почув жаль за цим знищеним добром, яке на цілі роки зупинилося в своєму розвитку.

— Вже того, що він тут втратив, не поверне йому ніхто.

— Забуваєш, що живемо в Австрії. Він уже половину дістав на руку, — перечить йому Сапрун. — Я хотів би мати таку втрату, як він. Вже я пошукав би собі свого права.

— Тобі не жаль того застою в рільній культурі нашої землі? Уяви собі, скільки ми сіл не переїхали, скрізь всюди такі руїни.

А на Поділлі не гірше ще? Там ліси хабаззя повиростали вже, де колись хвилювалася пшениця.

Хіба то не втрата народнього багатства? Скільки то сил доведеться витратити, щоб переорати цей переліг, щоб цілину цю перетворити в чисту, родючу ріллю.

— Кажуть, що пани привезли вже з Відня від цісаря патент на нову панщину, — промовив глухо Лесьо, не повертаючи до них лиця. — Вже колії везуть парові плуги, а людей буде військо гонити на панщину до роботи з кіньми й возами.

Уже записали в людей всьо насіння, де ще в кого що лишилося, та й будуть панам роздавати.

— Ви вірите в такі байки, Лесью? — усміхається Заячківський.

— То не байки, пане доктор! То щира правда. Уже торік була в Австрії потрохи панщина. То тільки ми не знаємо її, бо нас завоювали були Москалі, тай ми жили, як люде. А там, де була Австрія, там було дуже гірко.

Кажуть, що коло Стрия люде робили справедливу панщину і то у панів і попів, а військові наставники ще буками били людей.

А що народ терпів і не бунтувався, то цього року мають завести панщину скрізь.

— Примус праці, — замітив Заячківський до Сапруна.

Та Лесьо почув його замітку й підхопив:

— А чому ж то на панів нема примусу, щоб хлопам лекше жилося? Чому, як Москалі були в нас, не було на хлопів мусу? Що посієш, те твоє, ніхто тобі до комори не заглядає.

Сапрун почав кидати нервово словами:

— Війна має свої права. Нас виголоджують — мусимо рятуватися. Земля не може стояти необсіяна.

— На чорта нам тої війни. Вже би раз замирилися, то був би хліб. А хочуть хліба, нехай дають нам землю. А то: земля панська, і збіжжя панське, і гроші за збіжжя будуть панові, а ти, хлопе, роби ще панщину на те, щоб пани могли воювати.

Та й кому то є на світі вже робити? Хло-

пи сидять на Італії в окопах, а тут хіба баби полишалися та діти, та й на них будуть ще панщину заводити?

Ой, біда буде, пане доктор. Народ не буде терпіти стільки кари!

*

Заячківський похнюпив голову при цих словах Леся. Він вперше заломився у своїх бажаннях. Вся праця його думки зверталася в напрямку землі, аж ось, заки ще її обіймив своїми руками, глянув в очі невблаганому ворогові своїх стремлінь.

І то визіпився на нього той лютій ворог з того боку, звідки він найменче ждав його. Адже Лесьо один із спільників до купна села. А як він вготив його з боку в голову.

А що ж буде, як він, молодий дідич, сяде на землі та схоче покористуватися працею людей, що вже четвертий рік не бачать пана, не знають, що то — працювати на лані.

Вони вже безпечно поділили в своїх думках лани поміж себе. Вже кожний має свій помірок, як раз той, що йому найбільш підходить під руку. Тільки відкрай від лану, та притули до свого загону.

А тут нараз — гов! Ще не впору вибратися ділити.

Ну, якби то вертав старий дідич, то ще терпіли би йому. Ще рік, ще два, та й прийде слухний час, скінчиться твоє панування.

Але то настає нова сила. Ні звідси, ні звідти влазить поперекі сподівань усього села, кожної людини, яка дожидається свого права.

Не будуть йому терпіти, ні! Не буде йому ні днини ні години спокійної, не буде йому життя на цій займанщині.

Почав приглядатися ближче всім тим своїм спільникам-товаришам праці, тим Василям, Лесям, Іванам, і як вони не кликали себе по імені.

Хто з них знав його до війни? Хто знав його за час війни до тої хвили, коли з Сапруном почали закликати одного-другого, потім п'яток, врешті десяток, двадцятьох господарів і набивати їм кишені грішми.

Від тої хвили оці їх помічники зрозуміли їх вагу й силу, і стали без застережень на їх послуги. Поклонилися перед силою, яка їм давала змогу укріпитися. Поклонилися. Записалися їм з душею.

Але із кожного їх слова відчувалося, що одно чарівне слівце помагає докторам держати всю цю громаду в руках: гріш!

Він став божищем того гурта, який став на ослуги докторам і, доки будуть

витворювати гріш, — мають запевнене панування.

Але не раз, не два, пізнали, що та ціла прихильність може змінитися в тому менті, як вони стратили б можливість кидати грішми, а вже цілком пропала б, як би самі мали просити допомоги.

Заячківський відчував добре своє становище і дивився тверезо на справу.

Чому так радо пристали до спілки закупна села?

Адже ж то вони кинули не що, як тільки частину заробленого гроша, і не кому, як тим самим докторам, що досі мали завсіди щасливу руку.

І на що кинули? На землю? Хіба ж є що цінніше для мужика, як земля?

Всякий із них не знає, що робити з грошем. Чує скрізь, що гріш впаде. Земля не пропаде ніколи. Розуміє вагу діла і вірить творцям.

Але не сумнівайся в тому, — думає Заячківський про себе, — що тільки свій інтерес всякий з них бачить у цьому.

Хто буде господарювати? Він? Він — ще може з другими? А інші? А ці слова Лєся?

Яка сліпа ненависть!

Примус праці? Добровільна умова?

Пусте! Він хоче бути кожний паном сам собі! І може дозволити собі на це. Двадцять кілька моргів обробить кожний із них.

А він, випечений доктор? Не скажуть йому самі спільники, щоб ставав до плуга, до коси?

Коли вже земля буде за ними, всякий з них схоче викинути пана — а всі вкупі схочуть поділитися його землею.

*

Наздогнали якусь постать, що йшла в тому напрямку, що й вони їхали.

— Дайте присістися.

— А йди ж ти, Єврею, га! Ще тебе возити? — буркнув Лесьо. — Ще слід по Москалях не застиг, а вже їх налізло, як сарани.

Єврей сховав голову між плечі та й остав позад воза. Та Заячківський надумав, що варто б із ним розмовитися.

— Пождіть, Лесю, може що довідаємося.

Лесьо спинив нерадо коні. Єврей сів напроти докторів. Коні рушили.

— Ви звідки?

— З Крукович.

— То онте село, здовж яру, Круковичі?

— А як же. Зараз зачинається.

— Дідич дома?

— Не знаю. Мав бути. Я їздив до Коломиї, то не знаю, чи не поїхав.

— Ще не продав села?

Євреї прижмутив хитрий погляд очей:
— Чого мав би продавати? Хто тепер
продає? Тепер кожний купує.

При цих словах усміхнувся і замовк.
Його лице затяглося таємничою млою, голова
почала мимохіть хитатися.

Заячківський став приглядатися йому.

Робив вражіння типової постаті галицького
сільського Єврея. Подовжне лице, вкрите
кудлатим, рідким заростом, худе-прехуде,
збідоване. Видно приїхав з далекої чужини,
з Мадярщини або Австрії, з табору збігців.

Останній наступ московського війська
винів їх із занятої частини Покуття. Ні в
одному містечку, ні в одному селі не осталось
ні душі єврейської.

Втікали, як могли, щоб не попасти в руки
озвіреної дикої дивізії. Мали на сумлінню
багато гріхів.

Грали ролю австрійських патріотів і коли,
після першої окупації, вернули австрійські
війська і власти, Євреї в великій мірі відо-
грали ганебну ролю донощиків. Багато се-
лян повисло через них, ще більш селян та
інтелігентів заповнило талергофські й інші
в'язниці.

Хвилевий московський набіг на Покуття
нагнав на них страх. В одному тільки по-
вітовому містечку повисло їх сімох — при-
нагідних невинних жертв.

То була страшна картина.

Влітає дика дивізія, підпалює цілу живіську частину міста на всіх боках, добуває з пивниць горілки, лікери, вина.

Зачинається на площі коло костела дика гульня.

Музики, співи, крики, вівкання, — сопілки, дзвінки кавказьких музик — орґії розсатанілої, дикої товпи, доведеної надміром напитків до безглуздя.

І все це в туманах чорного диму палаючого міста, при божевільних криках распачу мешканців, викинутих на вулицю одним безумним жартом.

Западає темнява.

Палають огнища, вються в диких рухах п'яні постаті кучмарські, шквирчать в огнях печені барани, гуси, кури. Шаліють безтямні крики.

А там, оподалік, стріляють під хмари вогні палаючих домів, садять чорні дими горючих магазинів нафти.

Нараз порушилася п'яна товпа коло костела. Крики: урра! Дикі оклики, вівкання. Товпа суне в напрямку міста.

Обступає скілька єврейських домів. Чути крики распачу, благання порятунку, плачі, зойки...

Товпа кидається в головну вулицю поміж два ряди догоряючих домів.

За нею жінота, дівтора.

Літають в повітрі нагайки, свищать над головами нещасних жертв...

На придорожних ліхтарях появляються нові жертви: одна, дві... сім жертв, повішених Євреїв.

І розсатанілі реготи, крики, свисти, божевільні танці, скоки опричників...

Божевільна, безтямна, демонська картина. Жорстока відплата...

Коли після короткого погуляння грабіжники мусіли уступити перед напиряючим противником, і вернули австрійські влади, не було ні одного доносу на братання селян із Москалями.

А як прийшла по році відворотна хвиля і знову наближався наступ московських військ, не осталося на місцях ні одної єврейської ноги.

Втікали на безголов'я з відворотом австрійських військ, всуміш із військами, обозами, на возах, пішки, в одній сорочці, втікали, оставляючи все майно на пропаще.

На лиці оцього Єврея вирита вся трагедія переживань його й його роду.

Очі непевні, стрівожені, мигали сюди то туди. На лицях дріжали склади жовто-зеленої шкіри, укладаючися в хвилеві морщини.

Кожний рух незнаних йому подорожних підкидав його тіло, мов утаєні пружини.

Заячківський хотів розвідати дещо ближче про Круковичі.

— Ви сказали, що тепер ніхто не продає землі.

— Боже борони, хто б тепер продавав землю!

— А хто ж буде робити на ланах?

Єврей витріщився.

— Хто?... Люде...

— Та так — люде...

— Хто робив досі, — впевняє Єврей, — буде й далі робити. Люде мають мало землі. Йдуть на роботу до двора.

Наш дідич уже зорав на ячмінь. А дещо пороздавав на спілку. Люде аж б'ються за землю.

— Чому ж не обсівали ланів, як не було дідича?

— Як? Щоб їх по крименалах водили? Тут дуже добрі люде. Дожидалися, аж пан верне, а тепер кожний хотів би наймити собі кавалок.

Та дідич не квапиться. Що дальші — пороздавав людям, що ближчі, буде обсівати.

Почав розповідати ще про ті гарні відносини між двором і селом, але Заячківський уже не слухав його. Передав його в руки Сапруна, а сам повернув до своїх дум.

*

Помалу запанував над своїми сумнівами. От же не так іще погано, як то змалював Лесьо. Ще можна з людьми вийти на лад.

Як тільки зачне добрим способом — все піде гладко.

Нехай би тільки сусідні пани почали користуватися стосованням примусу праці, а він робив усе по добрій злагоді, відразу запанував би над людьми.

Йому це не першина. Було ніхто не дістане підводи, а він тільки писне — зараз доставлять, скільки б не потребував.

То найбільша штука вміти з людьми балакати, а хто її знає, той не зазнаватиме біди.

Правда, троха воно немудро зачинати в нових обставинах, та й ще у такому непевному часі. Але подобру повинно якось піти.

Тільки чи жінка схоче спровадитися на такі неупорядковані відносини? Здається ледви. То ще хто знає, як може все укластися.

Ану ж не піде? Ану ж справді вийде в нього розладдя з людьми? А як би й так, то нема ради? Він, правда, не багато вдів. Кажуть йому: за плохий. Пусте! Не плохий він — та не може безоглядно виступити. Це не в його вдачі. Але є на все рада. Нехай не схочуть робити — він Сапруна на них пустить! Той їм здорову панщину заведе! Він їх заставить працювати трохи дужче, чим

по инчих дворах. В старостві купить усіх: від старости до останнього писаря, жандармерію заплатить з головою. Навіть до війська найде дорогу.

Експозитури? Ха, ха, ха! Чи є що лекше до здобуття, як вони. Їх же ж завдання здвигнути велику посілість у повній ширині. А ще, як зрозуміють свій інтерес!

Сапрун мистець! Такого цинізму, з яким він перебивається крізь найкріпші твердині, пошукати. Він, Заячківський, челядником не варт бути у нього. То треба мати мармурове чоло, щоб, як стукнути ним, не розкололося!

А Сапрун не то не обтовк його. Він навпаки не стрінувся ще з опором. Розпустився до тої міри, що по диявольськи насміхається з усякої етики.

Каже, що нема такого, кого б він не купив і не мав у своїй кишені, оскільки, розуміється, потребує його.

І справді дивний той Сапрун. Заячківський слухав його розмови з Євреєм і ухам не вірить. Уже купив його — так з місця. Вже згодив його за фактора до парцеляції.

Мав би пустити між народ звістку, що ціла колонія Чехів вибирається на ці села. Вже в Коломиї умовилися, скільки їх осяде в Круковичах, скільки на инчих селах. Вже йде будівляний матеріял — готові хати, везуть інвентар, машини і т. п.

— Нехай тільки люде дістануть гарячку, тоді вже ніяка сила не спинить їх від парцеляції. Садитимуть один навперед другого. Карки ломити будуть. А вам до тисяч п'ятсот за морг' — десять відсотків, поверх того — четвертина. Згода?

Очі Єврея світилися. Та він умів панувати над собою.

Показав на Леся.

— Свій, — мовить Сапрун.

Та все ж таки не було певности в Єврея.

— То ще дуже далеко до тої ціни. Люде тут не мають цілком гарячки.

— Десять і двадцять п'ять відсотків! Розумієте? А гарячка буде! Нам треба, щоб була гарячка! Розумієте? І вам також треба, щоб люде дістали гарячку! Мусять дістати гарячку і то на двадцять п'ять відсотків!

Сапрун приказував.

Тон його голосу не тернів спротиву.

Єврей мовчав.

Заячківський — дух у грудях запирав.

Навіть Лесьо обернувся і вдивився в доктора Сапруна. Він пізнавав його. Чого доброго витягне револьвер і стрілить Євреєві в голову. Доктор Сапрун не знає жартів. Або буде, як він хоче, або...

— Пане доктор, — промовив Лесьо, вдивляючися в Сапруна, як в образ. — Пригадуєте собі, як то ми під горбом за Королівкою по-

випрягали коні й хотіли лишити вам вози зі всім добром?

— Бо ви всі свині! — гримнув на нього Сапрун, кидаючи йому з усієї сили затиснений п'ястук перед очі. — Як би я був не станув перед коні з бравнінгом у руках, як би був не загрозив, що стрілю в лоб кожному, хто схоче тікати, був би сьогодні або я жебрак, або вас був би зліцитував до останньої сорочки.

— Скажіть, пане доктор, ви були би на правду стріляли?

— Я вас першого був би застрілив, бо від вас я мав право ждати инчої бесіди. Ви мене дорого, Лесю, коштували.

— Щастя, що ми нарозумілися й позакладали по три парі коней до воза. Повитягали щасливо вози, а так був би чоловік уже гнів десь під Королівкою. От, що то раз щаслива година...

Доктор Сапрун розпогодив лице. Навіть усмішка заграла на ньому, та... Сапрунівська.

— Пане доктор, — звертається до нього Єврей. — Буде гарячка. Я вже бачу, що буде. Як ви хочете, то мусить бути гарячка.

Його очі всміхалися розкішно. Побачив великий інтерес і мав гідного партнера.

— Такої землі пошукати. Буде гарячка, пане доктор. Ви хочете, то й я хочу і мусить бути!

— Правда? — облизується підлещений Сапрун. — Добре, що буде.

IV.

Віздили в село. Єврей розпрощався і скочив з воза.

Доїздили до церкви. Не були б навіть звернули уваги, як би не те, що стояв там на горбочку гурток людей. Спинили коні, злізли з воза й пішли до церкви.

Тепер уже не дивувалися, що не завважили її здалека. На горбку, де колись стояв парохіяльний будинок — купа румовища. Повище обдертий мур, а зпоза нього визирають якісь розвалини, що почали теж розсипатися.

— А де ж церква? Слава Йсу...

— Навіки слава богу. А от там.

Показали на той повалений мур.

Увійшли на цвинтар. Справді церква. Входять отвором, де колись були двері до середини, і бачать дивний вид.

Чотири стіни порозвалювані до половини, без даху, — там, де був колись вітвар, поставили стіл, на ньому хрест і над цим т. зв. престолом провізоричний дашок із дощок. От і вся церква.

Замість помосту — румовище трохи повтовкане, а трохи свіжого муру, який кри-

питься із стін. Де були колись вікна — там порожні діри згори вже без вязань — дивляться отворами в синяву неба. Стіни обдерті, обсмалені, мокрі від зимових снігів, весняних дощів ливних.

Дивне почував Заячківський.

Стоїть у церкві — перед столом, чи там престолом, священик у ризах, вінчає молоду пару. Цілком, як у церкві. А вірити годі, щоб це справді церква.

Підведе голову вгору — безмежний простір — хмаринки плавають на ньому. Гляне на стіни — горобці цвірінькають на них, стрибаючи свobodно в проміннях весняного сонця.

Поверне голову в сторону вікна — визирає до нього обсмалена липа та потрясає мертвецьки своїми безлистими косточками.

Тимчасом панотець покінчив із вінчанням, скинув ризи і приступив до незнайомих. Почали тут таки, де перед хвилиною довершувався церковний обряд, свobodну розмову в голос.

— Як бачите, такі то в нас тепер церкви. Село без церкви, без священика, я маю таких чотири парохії на своїй голові. Мушу доїздити та й так латати.

Священик? Нема. Забрали з родиною до Талергофу. Він умер на тиф. Жінка у Відни.

Чому не дають нового? А де ж їх набрати? Та й де буде мешкати? Хату Мадяре зрівняли

з землею. В церкві коні тримали. Доки московський ґранат не розбив церкви. Вісім коней закопали на цвинтарі. Гірш найлютіших дикунів.

— Ходіть, покажу вам кінську могилу на цвинтарі коло церкви. Ото нам доїхала наша держава з тою війною.

Оглядали мовчки цю дивну могилу.

Дідич? Божевільна людина! Продає село Полякові. Був та й поїхав!

Поїхав?

Вчора поїхав. Не знати, куди. Нікому не скаже. Може в млині знають. Тільки мельничка має його адресу.

Старий дивак, нікому не скаже, що робить, не порадиться. Боїться всіх. Скільки його не напросилися, щоб пождав ще тиждень — післали до Львова по гроші.

Втік. І не знати, куди. Боїться, щоб син не дізнався.

Син? При війську. Його син має сорок років і досі нежонатий. Вся господарка була на його голові. Скільки не намучилася його родина, щоб бодай половину записав на сина. Ні і ні! А тепер крадькома від родини продає.

Хотів ще далі оповідати історію дідича й його родини, але Заячківський нетерпеливився. Сапрун уже давно довбав олівцем в усі — знак, що працює сильно думкою. Нарешті крикнув:

— Ідемо!

— Куди?

— До млина.

Розпрощалися.

— А здох би він, той кутва, як він би мав вислизнутися нам із рук! — закликав Сапрун, збігаючи до воза. — Ох, випарив би я батогами того попа, що він нам тільки позавчора дав про це знати. От раз рутенець! Той старцун готов продати Ляхові маєток! А не діждав би підписати контракту!

Заячківський сів мовчки на віз і вказав напрямок їзди.

В млині не могли нічого дізнатися. Не знають, і не знають. Може там, а може й не там. Може де инде.

Мусіли покористуватися всіми відомостями про відносини, що про них дізналися від обох священиків — того на нічлігу й того сьогоднішнього, щоб мельничка набрала до них довірря і вказала їм скільки можливих адрес і, що найважливіше, справила до селянина, який тепер адміністрував панське добро.

*

Порався в stodolі. Почув відливий лай собаки, що бігав на припоні, на довгому дроті, здовж подвірря. Минула добра хвиля,

заки показався із стодоли. Підходив і не підходив. Не знав, чи на собаку кричати, чи розпитувати: хто, й чого хоче. Нарешті настукав на собаку, загнав його кимаком у той бік подвір'я, а тоді став наближатися до гостей.

Дуже радо скористали із запросин вступити до хати. Як раз доварювалося молоко, і молоді люде стали пити його з жадобою.

На ліжку лежала не молода вже господиня і в-одно стогнала. Заячківський побоювався, чи не попали в халепу — не тяжко про тиф, або яку инчу заразливу недугу. Рад би вже був чим скорше вийти з хати. Вже й молоко не лізло йому в горло.

А тимчасом Сапрун став розпитувати докладно про недугу.

„Золотник“, — заспокоївся Заячківський, прислухуючися до розмови.

Але тепер як раз смішним видався йому Сапрун, що хотів давати практичні поради з акушерії. А той в найліпше резонував, як старий практик.

То все добре, збуває його поради господар, але куди їм уважати на себе! То може добре в панському стані, де жінка може й полежати, скільки хоче, і не боїться, щоб змарнувалося господарство. Наймичка зробить за неї, що треба, а не одна то й з реставрації замовить обід. Бо що то панам за робот ...

А у людей (ніби то у них) нема коли вилегуватися. Робота роботу доганяє. Ще одна не злетіла з рук, а друга дожидається. Та й одна в одну тяжка. То тільки надвигатися тих барабуль до хати, навиносити наперед себе тих цебрів для худоби, чи треба більше?

А як тепер жінки полишалися самі, то й за плугом ходять і косою махають. Та то тільки подумати: висаджуй той плуг та борони на віз та й здіймай їх, та й знову висаджуй та й знову здіймай! Треба гіршої кари для жіноти?

При перших його словах хотів Заячківський противитися. Він був свідком, як тяжко працює його дружина; скільки то не впало тягару на її плечі за той час війни. Здається, не покладала собі і в голові, що може колись ждати її така важка праця, а щоб мала усьому тому подолати, у те не могла б ніколи й повірити. А ось прийшов гіркий час і життя накинуло на неї стільки тягарів, що трохи не погнулася під ними.

Але, слухаючи дальших виводів господаря, змовчав. Те все, що його дружина тепер мусить робити, робилося в його хаті й до війни. Тільки воно робилося так, що він того не замічав. Робив хтось, хто був приставлений до тої роботи, робив тихо, спокійно, без віддиху. А той хтось, це з

певними відмінами оця жінщина, що лежить тут на постелі і стогне на „золотник“. І сьогодні вона робила б ту свою роботу без нарікань, як би не те, що життя наклало на неї гірких обов'язків, не під силу жіночому організмові.

То як він нарокував з першою мобілізацією, — чує спокійний голос господаря, — то ввесь тягар господарки впав на плечі жінки. Подвигалася так, що цієї зими, як його пустили, не пізнав її. Так счорніла.

Та й коли б тільки та праця! А то обганяйся від Мадярів, ховайся перед козаками, ет!

● Махнув рукою. Здавив у грудях, про що не треба було балакати.

— Покосила війна хлопам життя, позривала дівкам вінки, а жіноту вимордувала гірш найлютішої мордівні. Та й ще, як минулося без тої сибірської хвороби, та й без приплоду, то стільки щастя. Хіба, що бебехи повитрясала.

— Ех, та й гуляли наші жінки, гуляли! — вкинув Сапрун.

— З добра гуляли? Було не гуляти, як в хату налізе дванадцять козаків, а на оборі стоїть їх пів сотні. То біднятко стрибало крізь плоті, жалило ноги кропивами, обколювало руки бодяками. Ховалося по хабаззю, доки ховалося. А таки не вховалося. Бала-

кайте, пане, здорові. Ви хіба не бачили, що то війна!

— Я тільки бачив, що як від нас відходили подільські гусари, що стояли в нас пів року, то жінки полишали на базарі весь крам і летіли стрімголов на вулицю. Ревіли за ними, аж заходилися. Сорому їм не було. Це ж були вороги наші!

— Такі вони нам вороги, як Мадяре та Турки приятелі, — замітив Заячківський, невдоволений вибухом патріотизму Сапруна.

— Добре пан кажуть. А що до того, що плакали за ними, то хто знає, за чим вони плакали! Чи не проливати сльоз за своєю долею та змарнованою...

Така була думка цієї недужої жінки.

Настала мовчанка. Щоб відвернути увагу від немилої теми, Заячківський почав розпитувати про господарку на ланах, про видатність землі, про те, як вона розложена.

Найкращий шмат поверх шістьдесять моргів таки в самому селі коло двору.

Може схочуть оглянути? Ось тут крізь вікно видно. На горбочку, до полудня, а така справлена, що краще годі. Та й під боком. Найделікатнішу городовину можна садити. Чистий город.

То як би ніщо більш не було, тільки те, то вже багато варто.

А за селом є поле в трех шматках. Один

під лісом, найбільший — там по цей бік потоку пшеничний чорнозем, а по той — сіножать.

— Може б ви поїхали з нами і показали нам усе?

— Чому ж би ні? Можна. Як уже пани сюди їхали, та й зацікавилися, то треба б поглянути на все.

Сапрун не слухав далі. Взяв капелюх, побажав господині подужати як найхутше й вийшов. Казав запрягати.

Його не цікавили прикмети поля, він одно мав на думці: чи справді ліс такий, як казали.

Що правда дуже він охляв. Дідича не застали. Але повинен сидіти у доньки коло Стрия. Треба квапити, щоб захопити найближчий потяг. А все ж таки годі відмовити собі приємності поглянути на ліс.

Розмова, яку вів по дорозі Заячківський із господарем, ще менш його цікавила.

Їхали попри став. Господар почав захвалювати його. Правда, великий, та що з того! Москалі спускали його двічі. Всю рибу мали виловити. Що ж тепер — хоч би й спустив — яка користь.

Та все ж таки варто знати. Почав розпитувати докладно, яка риба, коли ловлять її, скільки беруть за рибу.

Поводився, як новий господар.

А Заячківський упоювався розкішним видом ставища.

От життя! Далеко, правда, від світа, але яка безліч приємностей.

Двір на горбі, таки правда, що оточений старим садом — кажуть добірним! Що головне поле коло двору, кінець поля-городу великий став.

От, як розівється весна, як оживе комиш, скільки тут принад сільського життя! І все те могло б припасти йому в паю.

Він почував у собі стільки сил, щоб налюбуватися всіми чарами цього життя, що не скоро випив би чашу до дна! От, як щастя може несподівано впасти на людину!

Перед його очима зясніли ті чарівні дні першої його весни, коли то пили вдвох незбагнені любові молодости — він і його кохана дружина.

Війна їх постаріла, може більш, ніж лицувало б їхнім рокам. Він в-одно в дорозі, в погоні за земськими добрами, за тими надбаннями гроша, вона на самотньому дождиданні коротких крадених хвилин спільного пожиття й до того від першої хвилини все затроєних дождиданням нових подорожей, нової розлуки. І все в нестерпній трівозі про безпеку вже не тільки майна, але й самого життя. Гіркі проживали дні, цілі місяці, рік цілий.

Але тут, на лоні цієї природи, вони ще

раз відмолодніли б. Ось тут на човні, на хвилях срібних вод ставу, далеко від людей, вони пізнали б іще раз увесь чар молодости!

Чого ті сумніви? Чому пізнали б тільки! Вони ще заживуть, напевно заживуть у повній розкоші.

Він вірить у своє щастя! Не буде того, щоб він схитнувся, щоб не дійшов до ціли! Мусить добитися купна цього села! Все покладе на карту і — виграв! Бо програвати — це не у його звичаю! Він добрий грач. А ще Сапрун йому партнер!

Обіхали півколом став, уже котяться полевою стежинкою-доріжкою крізь розлогі лани. А він усе ще не затратив ізперед очей тої милої картини, що навів на нього став.

Навіть розмова Сапруна з господарем-адміністратором про число млинів, їх вигляд і видатність, і взагалі про всі млинарські питання в околиці, не розірвала сітки його мрій.

І тільки, коли поставлено до нього просто питання про вартість ставу для села і спеціально для млинарського промислу, він впіймав себе, що марнує час на справді нереальні думи. Став висміювати себе.

Сапрун добре мовить: романтик.

То добре тому, хто діди́зну дістає в спадщині і проживає свій вік так, як йому багнеться. Але щоб він, що то кривавим потом міг би стати власником кусника землі,

замість, щоб іти слідами цього тверезого Сапруна, та став роскисати в тому, що не можливе — це дійсно промах.

Гей, гей! Молодість! Було, та й минуло. А тепер пішов на твердий шлях гроша й маєтку. І тут зійшовся з Сапруном.

Оба йдуть до однієї мети — та не однаковими дорогами. А може й дороги їх поки що не розходяться, та вже сьогодні видно, що не однакові ідеали просвічують їм на краю тернистого шляху. Він хоче здобути собі незалежність, спокійне й вигідне життя. Не заложить рук, коли дійде до мети, та не стане спускатися вниз. Буде працювати, щоб удержатися в-одно на осягненій вершині. Але буде це зрівноважена праця.

Далеко ще, правда, до того, але шлях, на який ступив, таки доведе його до мети впору.

*

А Сапрун?

Він ніколи не осягне свого ідеалу — бо його ідеал — мамона. Він робить гріш для гроша, не для користування ним. Він стратив вартість життя, викреслив із своєї життєвої книги всі цілі життя, не згадуючи вже про роскоші, приємности, а замість того всього вписав у свою книгу одну вартість: гріш.

І він буде його робити, буде накопичу-

вати його над міру і буде мати в тому легку руку, бо немає для нього нічого святого, чого не порвав би, немає нічого страшного, перед чим жахнувся б, немає ніяких цінностей, яких не потоптав би, коли б ставали йому на перешкоді в добуванні гроша.

Він міг би сьогодні вже сказати: „Відпусти, господи, раба свого“, — бо те, що він придбав уже, нічим не різнитисьме від майбутніх його надбань при найдовшому житті. Ріжниця може бути хіба та, що тепер, коли в гру входили малі вартости, способи добування їх теж малі були (добрі й лихі — більш лихі, ніж добрі).

Але, як цінности підуть угору, як уже йтиме заклад не в тисячі, але в міліони, а остане та ж, що досі неперебірливість у способах, то не тільки значитиме він свої сліди лихом — він лихом надихається, віддихом своїм затроюватиме всякого, хто дихне повітрям з його груди, поглядом своїм у безодню горя й лиха стручуватиме, на кому б не мигнув огонь його зору.

А втім — смішні всі виводи.

Адже ж ця людина тільки добром записалася в моєму житті, — думає Заячківський. — Мусить признати, що все, що має, завдячує витревалости й завзяттю Сапруна. Бо сам сто раз завернув би був з дороги, як би не упір товариша. А той лихий вплив?

Заячківський усміхнувся кисло.

Ех, як би то людина мала відвагу заглянути в свою душу, на дно найтаємніщих почувань, та й як би яка користь могла з того бути! — подумав.

То треба б мати апарат, щоб увіковічнював ту таємну картину, яка тут і там проблисне в свідомості людини і, налякана безміром своєї огиди, щезає на віки, заки з півсвідомого стану перетвориться в форму хоч би моментального, блискавичного існування, щоб на шляху людської думки, людських бажань, стремлінь, стояти тим грізним: *memento!*

Викривлював своє лице чим раз гидкіше, не почувавши того.

І пощо? Хіба ж є така сила, щоб могла спинити людину в той мент, коли вона заломлюється?

Та й що значить та фраза: заломлюється?

Падає? Грішить? Допускається злочину?

А де той критерій, щоб ним розмежовувати людські вчинки на т. зв. добро і лихо? Де ж запорука, чи ми, сіючи т. зв. добро, не будемо як раз творити саме найлютіше лихо, і навпаки т. зв. лихом чи не нанесемо собі або инчим стільки щастя, стільки добра, що ті т. зв. праведники й не встигні б своїм мізком охопити того всього?

Конкретно: як такий Сапрун був потріб-

ний на світі, щоб своєю безоглядністю, безпощадністю, неперебірливістю довести до того, щоб мене одного поставити на ноги, чи смію я осуджувати його, коли поза ним на шляху, яким він пройшов, валяються стряпки підлоти? Річ у тому, чи я зможу станути на висоті свого завдання?

А чому ж як раз „я“?

Та й зрештою в якій це сполучі стоїть із Сапруном?

Готово вийти, що я все, що маю й мати можу, завдячую одному тільки Сапрунові. А то простий склад обставин, а радче неминуча конечність.

Йому доконче треба було найти собі товариша, просто, щоб відсунути від себе погрозу небезпек, які чатували на нього в тих непевних часах, а що він як раз мене зловив, то й старався не випустити із своїх рук.

Так само, як і я сьогодні, маючи змогу і без нього перевести це купно, беру його доконче, хоч знаю, як тяжко буде відтак розв'язатися з ним, а роблю це зі страху перед новиною й небезпеками нового діла.

От і розв'язка товариської щирости, альтруїзму і т. п. філантропій. А то тимчасом грубий, навіть трудний до замаскування страх перед відповідальністю.

Немає в нас певности себе і тому ми

слабі, тому осібняк замість, щоб іти самотно, гордо, своїм шляхом, шукає собі гурта. А найбільш смішне, що, замість, щоб признатися до своєї нездарности, накладає собі на лице маску альтруїста-суспільника, який жертвує своє особисте щастя для добра маси.

V.

— От і ліс! Нарешті добилися! — почувся виклик Сапруна.

І справді, перед ними зарисувався розлогий ліс, який не пустив ще своїх весняних соків — не почав навіть вкриватися листом. Та все ж таки вражіння його на подорожних було велике.

Заячківський почув у душі дивне розніження, яке викликував у нього завше ліс.

Він, родом із прикарпатських височин, зріс із лісами, розумів їх мову, захвачувався пестливими любощами.

І тепер, проживаючи від ряду літ у безлісній околиці покутської височини, де на полях, ані навіть при дорогах, не видно ні деревини, він стужився за розкішним подихом ліса, за його упоюючими запахами: то задушними фіялки на весну, то свіжими яськів, то пронизливими материнки, сирими папороті.

Віз їхав лісовою доріжкою. Під колесами розтинався в-одно тріск ломаних гияляк, що були порозкидані по цілому лісі. Заячківський зіскочив з воза і пішов стежинкою на-вправці.

— Куди йдеш, доктор? — питається Сапрун.

— Піду сюди, напопереки.

— Тільки не йди дармо. Перечисли, скільки там буде дубів на матеріал, і скільки можна би латрів врубати у грабині.

— Добре, добре...

Але тільки відійшов трохи від воза, забув на приказ Сапруна, і потонув у своїх думках. Почав вибирувати весняні квітки — сині і білі, й складати із них китичку.

Нараз опинився над глибокими окопами, що перерізували весь ліс напопереки. Почув якийсь рух в окопі, недалеко від себе, і завернув туди.

Побачив в окопі якусь пригорблену постать.

— Добрий-день, батьку!

Постать підвелася й сягнула рукою до шапки. Відповіла, дивлячися допитливим поглядом:

— Доброго здоров'я панові.

— Що доброго робите, батьку?

— А що ж би! Визбирую колики, що залипилися в окопах. Нехай не гниють дармо. Буде чим запалити.

— Ви тутешній?

— Побережник...

— Сиділи тут за весь час війни?

— Не відходив ні на крок від хати й ліса.

Хіба що гриміли гармати так, що не можна було носа показати на двір, або Мадяре відгрожувалися, що застрілять мене, як кроком рушуся до ліса. Тоді я мусів сидіти вдома.

— Тут була велика битва?

— Чи одна! Тут були такі страшні битви, яких світ не бачив. Адіть, паночку, скільки валяється гилля по всьому лісі. То шрапнелі насікли. Сікли, як солону на січку.

А ті повивертані дуби з корінням, поторощені на тріски — то робота ґранатів. То вам як вгатить раз із цього боку, раз із того, ґраната, то в лісі счиниться таке пекло... Куля свистить, виліт, жовняри стогнуть, кричать, а дерева плачуть-плачуть, аж серце крається.

І тільки відщипнені вершки літають без пам'яті по лісі, листя, як пірря, розскакується на всі боки...

А з дерев слёзи ринуть, а з тих, що понівечені — кровця ллється.

Моє серце кривавилося, як я дивився на все те.

Старий вийшов за той час із окопа.

Заячківський став приглядатися йому. Побачив перед собою не лице людини, тільки звій морщин там, де чоло, лице, ніс, очі... Як би свіжо підкинув плугом стерню й вона держиться купи, не розсипалася — таке пооране було лице цієї людини.

— Бувало, як настане ніч, і починають грати у всю силу гармати, я вийду з хати, притулюся на краю ліса до деревини й слухаю.

Паночку! Що я не чув тоді в лісі!... Того вже ніколи не почую.

Я тут життя своє поклав, знаю кожну деревину; цей ліс ріс при мені—ні одна грабинка, ні один дубок не вирости, щоб я не закарбував їх у своїй пам'яті.

І деревця мене знають.

І тоді, коли на них наставала така скрутна доба, вони в-одно розмовляли зо мною.

Стою—чую свист шрапнелі і зараз постелиться під моїми ногами іскошене листя дерев, а вслід за тим вчувається мені благання моїх знайомих, моїх подруг:

„Рятуй нас!“

„Що ж я вам, небожатка, поможу, яку я вам раду дам, як я сам німечний підійти ближче до вас, щоб оглянути ваші рани, щоби поломані ваші ребра попідтинати, щоби каліками не стояли, та глибокі ваші рани позамашувати, щоб кровця із вас не чуріла!“

І тоді така лють заступала мені очі, що я з ножом хотів кинутися на окопи і різати-різати, кого б не попав.

А тут уже новий зойк. То вже ґраната гуляє по лісі. Вже навіть плачі дерев застигли, такого вона начинила!

Вже тільки, диви, аж той дуб, що я плекав його й призначив своїй доньці на хату, корінем вискочив вгору, а, падаючи, тріс на двоє. І ще один вибух, і з нього остало шкамаття. Розсипало його в трісочки.

Тоді вже всьо, що навкруги нього, при тайло дух у собі і тільки відітхнуло лекше. Вже й на рани ніхто не вважав, хоч які були розбільні: все ж таки не те, що ось стояв дуб, і трохи сліду з нього нема, що був колись на світі.

Підійшов скільки кроків наперед і дав знак рукою незнайомому, щоб ішов за ним. Привів його на невеличку поляну, довкола якої стояли самі сухі деревини.

— Бачите, пане, оце каліцтво? Прийде весна, весь ліс зазеленіє, а ця поляна неначе мертва. Що тут росте довкола — все посохло.

Тут стояв довгий час обоз. Попривязують коней до деревин і конина, як конина: обрік дістає, сіно має, трави та збіжжя накидають йому по коліна, а воно кору гризе.

А я, як дивлюся на те знищення — то душі в собі не чую, а мушу мовчати. Тільки ходжу сюди та туди довкола коней та й молю їх очима:

„Лиши! Ще тобі мало тої їди, що марнується тобі під ногами? Та й то людська кривда, та й то мадярська віра заїде на людські ниви, та й не дивиться, чи пшениця,

чи жито, чи що б не було, косить і кидає вам під ноги. Понаїдається сирого жита та тільки здув тебе, небоже, та й не стямишся, як ти вже тріснув.“

Так їх розсаджувало!

А тій худобині мало того. Воно тільки дивиться, де б ще досягти тої кори клаптик та й так обсіче, що деревина світить білим своїм тілом, як той старець гнилими ранами на базарі.

А тут уже й чую, як якась немова зловить мене за карк та й тягне кудись, бог би його побив! Кричать, бють мене, штурхають. Щось таке чинять зо мною, що світа божого під собою не чую.

Нараз стає передо мною якийсь чоловік, що балакає бодай трохи по людськи. Каже, що я шпійон.

Я кажу, що я тутешній, побережник. Показую свою хату.

Тоді мене гатять кулаками межі очі, кажуть, що я злодій, що придивлявся до коней, хотів красти.

Я кленуся, присягаюся.

Мене вяжуть і кидають у хащі.

Вночі я ледви розпутую себе і вже, як злодій, крадуся до своєї хати. Коли вже мають застрілити або повісити, то нехай бодай жінка знає, яке її нещастя жде. Та й з дітьми хочу попрощатися.

А ще не дійшов до хати, як страшне пекло счинилося в лісі від тої сторони, де стояли москалі. Щось таке кричать, що ніяк не розбереш. Гармати бють що раз ближче. Чути машинові кріси. Зойки, крики: урра!

Мадяре втікають на безголовья. Один за другим вскакує в хату. Мені за кожним разом серце замлів, кров у жилах застигне. А Мадяр покрутиться по хаті, щось погаркотить і не стямишся, як втікає далі.

Нараз відчиняються двері і влітають до хати козаки-шайкарі. Теж гаркочуть, як собаки, що не розбереш їх і тільки московська лайка проскакує крізь те гаркотіння. Та в-одно:

„Салдат? Мадяр?“

„Нема, — кажу, — паноньку, Мадярів. Були, та повтікали.“

Перекинули цілу хату. Всюди шукали. Навіть один подушку розпорів і пірря висипав по хаті. Мадяра шукав у подушці, — закінчив старий усміхаючись.

Старому спалахнуло в одну мить в очах. Він змінив голос — у крик розпачу:

— Аж нараз, чую, в сінях кричить моя донька. Хочу скочити туди, а мене кучмар за руку та шпурляє мною в кут хати.

„Нельзя!“

А там уже таке чиниться, що най бог криє...

По хвилі, хитаючи головою:

— Сердешна вже плекає кучмарського бахуря.

Таке воно, бідненьке, гарне-гарне, та що ж, коли нехрест! І охрестили, й людське ім'я дали, та все воно таки невіра!

Бог би тебе побив за мою кривду, та за моєї дитини!

Замовк старий.

І Заячківський не міг обізнатися ані словом. Стояв і не міг рушитися, не міг відійти...

*

Нараз почули гопкання.

То той селянин-адміністратор, що їхав із Сапруном, накликавав побережника. Вони чули вже скільки разів те накликування, та, захоплені собою, не обзивалися. Тепер Заячківський відкликнувся.

Але видно його голос не дуже то вдоволив побережника, бо він приложив пальці до губи і свиснув, аж луна пішла по лісі, а відтак зложив обі долоні в трубу і як гопнув — зараз почувся відгук оподалік і накликування, щоб іти туди.

Почали випитувати побережника, скільки моргів ліса пригожих до вирубу? Скільки можна поставити латрів? Скільки в будівляного матеріалу?

Він не розумів. *

Як? Усе мали би рубати? Але ж це молодник. Шкода.

Показують грабину: її ж давно пора рубати!

— Та де! — борониться побережник, — то ще така дрібнота. То ще з десять-пятнадцять років, то й латри будуть, як латри, а тепер піде все в купи ріща.

То, — каже, — досить, як би визбирав усе, що війна накалічила, то й так буде яких п'ятьдесять латрів, або й більше. А чистити ліс треба, але щоб рубати... Крий, господи...

Сапрун цілком не вдоволився такою відповіддю. Звертається до адміністратора:

— Що ж ви кажете, що є до сто моргів пригожих до вирубу, коли побережник каже що инчого?

— Він, пане, як мати дитини, так жалкує свого ліса. Ви ж самі бачили.

— Та я бачив. Але не знаю цілого ліса.

А побережник уже зміркував, у чому річ і мовить:

— Сто моргів? Та як би вирубав сто моргів, то вже амінь лісові. Остали би самі хащі та й базник на зрубі. Сто моргів?... Хо, хо, хо! А хто ж би то дозволив сто моргів нараз спилити? Та то десять моргів як би поклав, то вже нема ліса!

То старий пан за тим лісом, як мати за

дитиною. Панич не раз хотів рубати більший пай, а старенький ані чути не чув того.

Якось я був у нього й казав, яку шкоду маємо в лісі. Просив, щоб виїхали подивитися, та дали якийсь лад.

Казали, що не поїдуть. Казали, що серце би їм трісло з жалю, як би на власні очі побачили те все, що я їм розповідав.

Де би старий пан дали рубати сто моргів... Пусте...

Сапрун нетерпеливився:

— Чекай, старий! Чекай! Балакай, про що питають: бачиш цей грабник?

Показав праворуч партію ліса, що вилискував здоровою, свіжою корою.

Побережник глянув у вказаному напрямкові й хитнув головою:

— Чому ж мені, бач, не бачити! Сліпий побачить!

— Багато в такого ліса тут у Круквицькому лісі?

— Чи багато? І є, й нема! Такого чистого багато нема. Понищила війна. Але дещо буде.

— Багато?

— А бог його знає, чи багато. Я не рахував.

Старий почув велику неохоту до незнайомого пана. Він гірш Жида випитується.

Та й що йому до панського ліса? Хіба ж

не буде купувати, бог би йому дороги не дав, коли б мав рубати цей лісок.

— Від чого ж ти побережник! Сидиш тут, гроші береш, і не знаєш, що в лісі діється.

— Які я гроші беру? Вже не тямлю, чи я коли діставав гроші.

— Але ж ти побережник!

— Паночку, тепер бог побережник цьому лісові — та й війна...

— Я би тебе одного дня не тримав тут.

— А то ж я прошуся у вас?

Селянин-адміністратор вговорює Сапруна:

— Лишіть його, пане, він з розуму збився за ту страшну війну.

Побережник махнув рукою, обернувся і пішов. По хвилі вертається й каже:

— А ви, Николаю, не забудьте нагадати панові, що ліс треба чистити. Найвища вже пора. Та й ще не забудьте спитати, чи той лім складати в латри, чи тільки в купи?

— Розуміється, що в латри! — крикнув Сапрус.

Побережник не дождався дальшої відповіді. Обернувся й щез у лісі.

VI.

Подорож залізницею втомила Заячківського над міру. В Станиславові пересідалися. Треба було ждати п'ять годин на стрийський потяг. Заячківський хотів піти в місто і відпочити.

— Може б ми заночували тут?

— Ти збожеволів? Мені горить під ногами, а він ночувати хоче. Хто знає, що з тим старим діється, чи він не добивав де торгу, а ти переривав би їзду?

— Чоловіче, п'ять годин! — проситься Заячківський. — І не відпочинеш, і з нудьги можеш справді збожеволіти.

Сапрун кинувся нетерпеливо:

— Я тебе не розумію! Яких п'ять годин? Що найменше три годині перед відходом потягу мусимо бути тут. Ото ж не цілих дві годині нам липається. Ледви пообідаємо. А зрештою, ти думаєш, що ми сами поїдемо? Побачиш, що тут буде діятись. Я радив би скочити перекусити дещо і зараз таки вертати.

— І що тут будемо робити?

— Те, що й інші. Сидіти й дожидатися від'їзду потягу.

І справді за годину вернули вже з реставрації, не пообідавши навіть, бо обідня пора минула.

На двірці повно народа. А що сьогодні відходив уже тільки один потяг в напрямі Стрия — видно, що всі ждали на нього.

Заячківському видавалося безнадійним дістатися до вагона — а тут ждала їх довга їзда — цілу ніч. Коли б можна сісти — от, яка б то благодать була! А то вже й тут глітно! Став оглядатися, де б присісти — пусте. Ані одного крісла вільного, ані одної лавочки.

Скрізь по салях і коридорах лежать сотки жовнярів. Приклонивши голови на наплечниках, сплять-дожидають свої черги. Тут і там поміж ними лежать за покотом мужчини, жінки, діти — збігці, або робітники. Їх вигляд безнадійний. Вони видно вже привикли до безконечної їзди так, що дождання не робить на них ніякого вражіння.

Там на виду сидить двох жовнярів, поскидали сорочки та очищують їх. Що хвили лайка або проклян вилітає із їх уст. Поміж них увихаються санітарі із ношами й переносять тяжко-ранених жовнярів.

Стогони в-одно роздирають повітря.

По стінах написі:

„Бережіться шпівнів!“

„Уважайте на пошесні недуги!“

„Бережіться вошей, що разносять плямистий тиф!“

„Як берегтися від холери?“

А на підлогах така сила нехарі, огризків, останків їди, соломи, харкотіння і вошей, що треба замикати очі, як проходиш, щоб не вивернуло кишок.

Заячківський докоряв товаришеві, що за скоро прийшли і тут дихати нема чим. Та Сапрун уже побачив знайомого залізничника. Двадцятькороновий папірець і вони опинилися в якомусь темному коридорі, відтак у пакунковому бюрі і станули перед дверми, що вели на перон.

За ними вдерся Єврей із клунком у руках.

— Ту куди? — крикнув придверник.

— Пане портієр, до Стрия...

— Ще чотири годині часу. А що потяг не відійде в час — то п'ять.

— Я знаю, пустіть мене на перон.

— Не можу.

— А ті пани?

— Пани мають легітимації.

Тут іще троє Євреїв вдерлося. Портієр кричить, викидає, відгрожується, що покличе патрулю. Нарешті, заспокоєний папірцем, вмовкає, але заявляє, що не пустить їх через двері.

— Нам не треба!

Ледви відчинив двері і випустив Сапруна

і Заячківського, як від сусідніх дверей летить „пост“. Відразу здіймає кріс із плечей і погрожується. Репетує по мадярськи. На всі переконування залізничника, що „пани мусять іти“ — одно:

— Nem lehet.

Але Сапрун всунув йому спритно двадцять корон і жовняр найшов зараз инчу роботу.

А саме в ту ж мить відчинилося вікно і крізь нього посипалися на перон клунки, а за ними вискочив молодий Єврей. Два инчі стояли вже на вікні і як раз перескакували на перон, коли вартовий жовняр станув перед ними.

Пустив кольбу в рух. Зачав обкладати нею Євреїв, але завернути їх уже не зміг.

У вікні показався цілий десяток пейсатих голов і, стоячи на нейтральному терені, ані думали уступатися та давати місце тим, що вже попали на перон.

Тимчасом Сапрун і Заячківський вскочили в санітарний потяг, що стояв найблище на рейках і щезли в ньому.

Вартовий не міг дати собі ради. На всі його крики Євреї не вважали. Він свиснув — надбігло скількох вартових — з'явився старшина. Почав лаяти Євреїв немилосерно. Тоді один з них почав викрикувати:

— Як то? Одним можна, другим ні? Що то за порядки?

— Кому можна? — крикнув офіцер.

— А от, тим двом! — і показав на санітарний потяг, але там уже нікого не було видно.

Короткий мадярський приказ офіцера і вартові оточили Євреїв та повели їх під багнетами до стаційного команданта. Їх клунки лишилися.

Але тільки конвій віддалився, як вискочив крізь вікно малий єврейчик і в одну мить перекинув усі клунки до салі. Відтак сам перескочив вікно і запер його за собою.

На пероні почали громадитися військові ноші, на яких виносили санітарі ранених із санітарного потягу. Що тяжче ранених несли відразу на перевязочний пункт, легше ранені дожидалися своєї черги, щоб автами переїхати в шпиталь.

*

Тимчасом Сапрун розвідав, що їх потяг стоїть на чотирнадцятих рейках і обидва товариші почали перескакувати потяг за потягом, щоб добитись до свого. Нарешті найшли його і примістились при спротиві поїздового доглядача і відповідному заспокоєнню його побоювань.

Тепер побачили, що мусять дождатися

повних півчетверта години, з того дві на тому ж таки місці. В потязі не було нікого, то ж могли навіть розлягтися на лавках.

— А що, як нас обсядуть тифові воші? — питається Заячківський.

— То дістанемо тиф і більш нічого! — потішив його Сапрун.

Але Заячківський не вдоволився цією відповіддю. Він схопився з лавки та почав приглядатися їй докладно. Що правда, трудно було що небудь побачити, бо із лавок обдерто шкіру і вкрито їх матерією мішкового виробу з паперу. Ото ж, щоб заспокоїти себе почав стріпувати всяку нехар із лавки і наробив такої куряви, що аж Сапрунові було того за багато. Встав і відчинив вікно а потім двері.

Товариші полягали й лежали хвилину. Здавалось, що могли б навіть заснути.

Коли нараз почули крик малої дитини десь недалеко свого вагона. Заячківський виглянув крізь вікно й каже:

— Цілий потяг збігців.

— Де?

— Може на двадцятих рейках. Піду погляну.

— Не маєш роботи? Сиди!

— Таки піду.

— Сиди, мовлю! Хочеш, щоб тебе арештували?

Але Заячківський уже виходив з вагона.

Наближаючися до того потягу, побачив дивне явище. До кожних дверей у вагонах доставлені дерев'яні східці — знак, що довше вже їде або стоїть цей потяг.

Переходячи попри вагони, побачив у них мужчин, жінок, дітей... Тут і там стояла в родинному гурті корова, онде кури в кійці. Словом, все господарство. А вже найбільш впадали в очі діти, що хмарами облягали двері вагонів.

Заячківський спинився при одному вагоні і почав розмову:

— Ви збігці?

— А як же: фліхтлінґи.

— Звідки?

— З Мадярищини. Мадяре викидають усіх Галичан.

— Але звідки ви родом? З котрого села?

— З різних сіл. Ми з Надвірнянщини.

— Ніколи б був не подумав. По одягу не видно того.

— То так нас Мадяре попередягали, бог би їм того не памятав, — відповідає старший господар. — Вигонили нас із села в одних сорочках, запакували в вагони і далі на Мадярищину. Ще як хто корову захопив, то стільки вратував. А в мене, бачите, стільки статків, що на мені.

Ми вже послали розвідуватися — пuste

місце, де були колись наші хати. А хоч і задержалася де яка хата, та в ній навіть усіх стін нема, не то, щоб які статки.

— Довго стоїте тут?

— А вже цілий місяць. Три тижні витримали нас на полях під Станиславовом — боялися тифу, холери та ще чогось там. Тепер уже впевнилися, що нема між нами недужих, то знов чогось нас більше тижня тримають в Станиславові. І ані їсти не дають, ані до міста не пускають. І нікого до нас не допускають. Кажуть: „москвофіли!“

Бодай вони так світ бачили, як нам Москва у думці. Нам коли б дібратися до рідної хати, або й не хати, але землиці! Вже ми й чути не хочемо про війну та про політику.

Підходить стара жінка згорблена вдвоє. Як говорить, підносить голову високо, а проте не може розпростувати своїх плечей. Вона певна, що це один із тих контрольорів, що їх в-одно переслідують своєю опікою, й помочи ніякої не дають:

— Паночку любий та милий! Чого ви нас тримаєте тут, чому не пускаєте додому?

Весна божя йде, поле чекає на наші руки, а ми тут з нудьги та туги минаємося.

Поможіть, паночку, нам добитися до рідної хати.

Заячківський стояв безпомічний. Що він

міг їй сказати? Вибавив його з клопоту попередній розмовник:

— Ти думаєш, стара, що найдеш там свою хату! Надійся!

— Боженьку ти мій, чого ви мене їсте, чого ви мене добиваєте! А де ж хто бачив таку кару господню, щоб наших хат не було!

Та то нас обскочили вночі, та то счинили такий репет на селі, що як хто спав, так у сорочці вискочив на двір, а потім уже й не дістався до хати.

Коло моєї хати стояли два Мадяре, бог би їм віку вкоротив,—і тільки ми повибігали з хати — донька з чоловіком та й я, вони вже вскочили в хату, повикидали діточки наші, ніби то мої внуки, таки так, як лежали в постелі, так їх на двір викинули. Казали запрягти віз, позаганяли нас на віз і в дорогу.

То ще ми старші позахоплювали, що було в коморі. Я полотна звій взяла... А діти — то таки в сороченятих сиділи на возі. Заки ми спамяталися і повкривали їх, вони вже перемерзли.

Старший хлопчина тремтів, як осиковий лист і плакав, а меншенька дівчинка позеленіла, очі пішли в стовп, та й таки душі в неї вже не було. Що їх вкривали, що гріли своїм тілом — не помагало.

Ще доки на місце доїхали, поховали дівчинку, а в бараках і хлопчинка замкнув очі.

Балакала беззвучним голосом, нагадуючи собі гірко пережиті хвили. Нарешті замовкла, щоб набрати сили та по хвилині стала продовжувати свої жалі:

— То була така страшна ніч. То коло кожної хати така була біда. Так люде повискакували ненадійно, і ще кому дозволили вскочити в хату, то ще закинув щось на себе, а кого, як нас, не впускали, пропало все добро! І одіж і постіль і в скрині гроші. А збіжжя, а свині, кури, скільки всього добра нам пропало! І хто нам те все поверне!

Приїздимо до Надвірни, а тут коло залізниці й коні нам відобрали і віз.

Боженьку святий! Були колись господарі. Жили, як люде, а тепер старцями поставали. Збулися маєтку, розгубили по світі діти, що навіть до могилок їх не навідаємося, в добавку сидимо тут і всяка віра знущається над нами. Додому нас не пускають.

А ще пішла чутка, що нема нашого села, нема хат, що все зрівнали з землею, а поля наші перерізали окопами та дротами обсотали. Ото раз кара божя! Змилюйтеся над нами, паночку, допоможіть нам.

Розмовців обступив за той час чималий гурток збігців.

Із усіх сторін посипалися просьби під адресою Заячківського. Він став відмовля-

тися. Кажє, що не має ніякої сили. Хто повірив, махнув рукою, бач:

„Нам уже ніхто не допоможе!“

Інчі пробували вблагати „пана“.

Нараз і „пан“ і люде побачили, що треба розходитися, бо з того кінця потягу надходив „сторож безпеки й патріотизму“ з найженим багнетом і вже почав викрикувати на мадярській мові.

Заячківський, як мога обережніше, став наближатися до свого вагона, а гурток збігців, побачивши це, й собі порозбігався по своїх пристановищах. Мадяр не мав уже нагоди робити порядку.

*

У вагоні простягся Заячківський на лавку, щоб не попасти на очі Мадярові-вартовому. Він знав, що нема нічого лекшого, як опинитися в тюрмі під закидом шпіонажі й москвофільства. Опер голову на свою загортку й зажмурих очі.

Зворушена останніми розмовами душа перенеслася в давно забуті часи й околиці, в перші дні війни.

Захопили вони його з родиною в горах і так уже не пустили до хати.

Нагадувався йому великий підйом духа,

що його викликала організація Січового Стрілецтва. Нагадалися надії, що їх покладали Українці на допомогу Австрії й Німеччини в будіванні України.

Нікому й через думку не могли прийти картини знущання над нашим народом, як оця, що її пережив із блідих оповідань. Куди їй до того, що на ділі переживалося. Він знає, що значить їхати через Мадярщину!

Він їхав — тиждень їхав, по двадцять чотири години дожидаючи відїзду потягу. І ані на крок не вільно йому було рушитися, бо кондуктор в-одно кричав, що потяг відходить. А він з родиною їхав і з усім добром, що його мав з собою в горах на літньому побуті.

В Дебречині пережив страшний момент! Їх вагон причепили на останніх рейках до товарового потягу, що віз виселенців. Підозрівали їх, що можуть бути заражені холерою.

Кварантанна! Страшне слово!

А ще, як побачили тих нещасних виселенців, як увійшли в розмову з ними, — вся гроза положення станула їм перед очима.

Кинувся сюди, туди — собі він зміг допомогти; — нещасні виселенці лишилися на дальшу нужду.

А за тих дві-три години, що вони там стояли на станції, може яких двадцять домо-

вин перевезено по мості понад рейками: жертви холери.

Годі було, здавалося, переживати гірші почування. А це був тільки початок...

Заячківський лежав із заплющеними очима і перелітав думкою пережиті воєнні події. Картина за картиною то виринала, то щезала. Що навинеться яка гірка, трагічна — він в одну мить отворить очі й вона щезає. Та не було таких, щоб ними довше міг любитися. Не міг відшукати в своїй уяві веселих, ясних, погідних.

І нараз схопився на рівні ноги, зморщив чоло у прямолінійні із носом борозни, із яких пробивалася вся його рішучість, а в душі повторив собі вже безліч разів виношену на дні серця постанову:

„Мушу дійти до повної незалежності! Я побачив тепер, що значить бути самостійним. Тільки з таким числиться громадянство, тільки така одиниця має голос!“

У ту ж мить отворив і Сапрун очі й почав приглядатися товаришеві.

— Що в тебе така Марсова міна, докторе!

— А що ж би! Кажу, що розумію тебе й твій упір за всяку ціну прийти до мастку.

Почувши таке признання для своїх змагань, Сапрун теж підвівся і, усміхаючись вдоволено, промовив:

— Нище міліона не вдоволюся. Людина

зачинається аж тоді, як перейде мільон. Доки його не має, все йому чогось недостає.

— Я тобі кажу, що нашому кожному панові недостає, як казав покійний Мартович, все один цаль до пана. І мільон не зробить пана там, де того панства нема!

— Ах, ти, гербовий шляхтич! — насміхався Сапрун. — Герби... шляхоцтво!..

— І не про герби і не про шляхоцтво, — борониться Заячківський. — Ти думаєш, як би я дійшов до мільона, я був би вже паном? Ні! На мені все лежало б прокляття добування того мільона.

Мільон не дає культури, не дає культурних привычок, свободи руху, того розуміння сили свого „Я“.

Ти добудеш мільон, схочеш стати на висоті свого матеріального положення, а за плечима в тебе стоятиме раб, той сьогоднішній, або вчорашній Сапрун, той молодий студент, що їв обід за шустку в людовій кухні „на краківським“, добиваючись докторського диплому, той молодий доктор Сапрун, що витоптував усі передпокої радників і президентів, добиваючись безплатної практики, той услужливий практикант, що витирав усі кути, щоб тільки вгодити своєму шефові.

Ти розумієш те все?

І той раб за твоїми плечима буде твоїм

прокляттям! Все, коли тобі треба буде стати в ролі пана — він незримими руками простягне тобі перед очі дзеркало, і ти побачиш у ньому того Сапруна з давніх літ, із тих років приниження.

І в найбільш важному для себе моменті — заломишся як найбільш фатально!

Чи ти розумієш, які це може мати наслідки для твого престижу?

— Знаєш, щось є трохи правди в твоїх словах, але не цілком вони влучні.

— Позволь, я поставлю тобі мале питання: ти будеш напевно мати чверть мільйона. Не потребуєш протестувати. Я тебе не числив і не бажаю знати. Я для прикладу: чим більше мавш, тим гірше для тебе.

Скажи мені, як стрінеш сьогодні свого учителя з гімназії: — ти не змішався?

— Дивне питання.

— Прошу не викручуватися!

— Чого ж би я мав змішатися?

— Чи ти, пан чверть мільйона корон, ото ж четвертина того повного пана в твоєму розумінні, зможеш стати супроти свого учителя (розуміється бідного урядовця) на відповідну стопу?

— Одного буду поважати, инчого легковажити.

— А супроти кожного будеш почувати себе чужим. Будеш почувати те, що колись

ти був у руках цієї людини і тільки їй ти завдячуєш, що ти є те, що ти є.

Кажу: йому — ото ж його тактові, його почуттю справедливості, його байдужності, його навіть страхів перед твоїми здібностями, і справді: завдячуєш. Бо могло так бути, що коли б учитель не хотів був, ти б мусів був пропасти.

Не буде між вами ніколи тої гармонії, яка повинна бути між учителем і учнем: учителем, що виховує, образує, творить людину, й учнем — що виростає в людину під проводом світлої одиниці.

Не буде між вами приятних, навіть товариських відносин. Не буде пошани своєї гідності в обох, не буде щирої любови. Навіть тої свободи супроти учителя-товариша, правда: старшого товариша, не буде в тебе.

Ви стрінетесь й ти навіть не знаєш, чи поздоровити його, бо ану ж він забув тебе, а коли пригадаєшся йому, буде в клопоті, і не пригадуючи собі тебе, буде удавати, що добре тебе пам'ять.

І тільки, як він кивне тобі головою, ти привитаєшся з ним, запропонуєш йому папіроску, підсуваючи по хамськи в папіросниці „ті ліпші“. А зараз замовкнете і вже по вашій розмові.

А щоб він і ти кинулися собі в обійми, щоб він і ти не могли наговоритися про

спільних знайомих, про спільно пережиті хвили в минулому, щоб він і ти відчували потребу повідомити себе про все те, що сталося цікавого в вашому житті від тої хвили, як ви бачили себе в-останнє, щоб він і ти були дійсно товаришами, які щиро радіють, що стрінулися так ненадійно—що ж? Буде так, чи ні.

— Ет, дурниці.

— Не дурниці, друже! Це дуже важні справи. Це потреба зрозуміння свого становища: що і мільон не зробить ні з мене, ні з тебе пана—людини, яка б кидала собі життя під ноги, а не повзала перед ним, як повзала досі, і як повзатиме далі.

А все ж таки є певна ідея в твоїх стремліннях, ну, і моїх при тобі:

— Є те, що не буде сякий-такий помітувати мною. Знаю, що куди не прийду, передо мною отворяться всі двері.

Ти нагадав мені дні моєї молодости, дні страшного понижування мого. Так. Я не можу спокійно думати про них.

— І ніколи не зможеш викинути їх із своєї пам'яті.

— Чи зможу—це инча річ. Як схочу, то зможу. Зрештою настане колись час, що я таки перестану про них думати.

Але тепер я ще відчуваю їх з такою силою й такі вони мені гіркі, що спокійно

думати про них не можу. Чим більш стаю на ноги, тим вони для мене прикріщі.

І я хотів би як найскорше сказати собі— сьогодні замикаються двері за моєю молодістю, починається нове життя.

— Любий мій! Товаришу! Не піддавайся ілюзії. Ніколи того не буде! Хто так доходить до маєтку, як ми, ніколи не зможе зачинити дверей за своєю молодістю.

Ти зможеш коли забути перші свої поїздки до Скали? Ти зможеш викинути з пам'яті той гарячковий день у Товстову, як ми приїхали з п'ятидесятьма бочками нафти і як продали п'ять бочок по добрій ціні, як на других п'ять піднесли ціну, як дальших десять продали за подвійну ціну, як заробили тоді на нафті п'ятдесят тисяч корон, а під вечір ми дізналися, що приїхали Євреї з Проскурова й Винниці і товстенські Євреї заробили двісті тисяч корон на нашій нафті? Ти зможеш коли забути, як ти трохи в лоб не стрілив собі, що зробив таку дурницю?

А тепер—яке лайдацтво ми зробили з нафтою, призначеною для повіта, що ми взагалі її вивезли, скільки ми ризикували, як би нас переловили московські варти, які були в нас почування, коли ми бачили, що нафта йде вгору і ми не знали, чи це нафтова гарячка, і брати ціну, яку дають, чи ждати на кращу? А ну ж відскочать? Як ми взагалі не могли зорієнтуватися?

Що ми почували, коли одна днина принесла нам по двадцять п'ять тисяч чистого зарібку! А що знов увечорі, як ми побачили, що стратили по сто тисяч оба! Двіста тисяч корон втрати!

Ти думаєш, що такі речі забуваються в житті?

Сапрун нервово:

— Може б ти зачав пригадувати собі кого й на скільки ми скривдили. Коли вже на те пішло, то розкривай наші рани добезсорому!

— А ти думаєш, що я можу коли-небудь забути на всі ті дрібні наші гріхи, що ми їх полишали по дорозі до нашого багатства? Ні на одну хвилину!

Це найбільше наше прокляття!

Що я дав би за це тепер, щоб тільки відтяжити своє сумління. Та, здається, даремні бажання!

Що раз врилося в мізок і випалило в ньому соромом глибоку рану, того вже ніяк не затерти, ніяк не відновити!

— А я тобі кажу, що те все пусте! Життєві відносини скривдили нас більше, чим ми відплатили громадянству, а проте нікому й у голову не приходить виправляти суспільну кривду супроти мене, тебе і нам подібних.

Пусте!

Я дивлюся на справу так: життя поводилося зо мною безмилосерно, безпощадно, підло! А я йому відплачую! Може не так безоглядно, певна річ, що й не так підло, але як тут і там заплачу тою ж монетою — га! Не буду сивіти з тої причини!

Одно знаю — як я вже зачав змагатися із життям, то мушу дійти до такого моменту, що скажу: „Одпускаш, господи, раба свого! Сьогодні ми покінчили з собою порахунки. Від завтра починається нове життя.“

— А я тебе впевняю, що така хвиля не прийде ніколи!

Сапрун хотів протестувати, але в ту ж мить засвістала льокомотива й ударила сильно в потяг. Значить, уже мають рушати.

І справді: не минуло десять хвилин, як почувся новий свисток і потяг почав маневрувати на рейках, доки не добився до першої пари рейок і не заїхав перед станцію.

Товариші ще раз поправилися на своїх місцях, пробували, котре місце краще, врешті рішили, що найвигідніше їм їхати проти себе. Так і сиділи.

VII.

Тепер зачалось щось неімовірного. Відчинилися нараз усі двері в ждальнях і почалася боротьба при виході на перон. Всякий хотів бути перший, кожний хотів перебитися крізь той ліс багнетів, що стояли коло дверей і оглядали легітимації.

А тут іще безліч клунків, крики тих, що не могли перетиснутися, погрози вартових, — словом, хто перервався вже на свободу, віддихав лекше.

Одні кидали свої клунки, обтирали піт із чола, інші ще скорше летіли до потягу і старалися вдертись до вагону.

Спершу шукали вагонів з цілими вікнами, далі вже й на східцях вагонів зачиналися змагання. Хто вже стояв у возі, старався, щоб задержати ще й для свого знайомого місце.

У мить усі вагони були переповнені і зачиналася боротьба за місце на коридорі.

Ще півтора години до відходу потягу, а він уже увесь набитий. Приходять нові подорожні, бігають то сюди, то туди — здовж цілого потягу і не то до вагонів — навіть на коридор дістатись не можуть.

Зачинають відказувати — вони ж мають білети, мусять їхати; — ніхто з їх претенсіями не думає числитися.

Нараз чує Заячківський крик у їхньому вагоні. Заки зміркував, що це таке, входить полевий жандарм і каже:

— Прошу висідати. Цей вагон для військових.

Він встає й починає протестувати:

— Цей вагон для цивільних.

— Ні, пане, для військових. Для офіцерів.

— Перепрашаю, там є картка: „Für Zivil!“

— То правда. Але від цієї хвили він для офіцерів. Прошу висідати.

Заячківський хотів упертися при своєму праві цивільного пасажира, але досвідний Сапрун шепнув йому:

— Як хочеш їхати, ходи зараз, може де втиснемося на плятформу, коли не на коридор.

— Яким правом сміє нас викидати? Там же ж виразно написано: „Für Zivil!“

— Йдеш, чи ні? Потім будеш розбирати!

Вийшли, ледви протискаючися. Не дивилися, що подорожні не думали забиратися, перебалакуючи то з жандармом, то з кондуктором.

— Хіба ж панове не знають, що військо може викинути з потягу всіх цивільних? — успокоює кондуктор обурених подорожних. — Я знаю, що це для цивільних вагон. Але

бувало вже так, що ані один цивільний не поїхав.

Не слухали, що там балакали далі. Летіли стрілою здовж потягу. Ніде найменшого місця. Всі двері позачинювані й люде стоять на східцях.

Оба товариші вскакують і собі на східці вагона й починають добиватися до дверей.

Довго їх не пускають. Нарешті якась душа змилювалася і відхилила двері. В одну мить східці опорожнилися. Сапрун і Заячківський дісталися до вагона, але дверей уже не могли зачинити.

Тепер вони відгризалися од тих, що залягли східці вагона. Стояли вже так, доки потяг не рушив. Мусіли стиснутися так, щоб впустити тих, що хотіли їхати на сходах вагона.

Коли виглянули крізь вікно, побачили, що подорожні з їх давнього вагона остали зі своїми клунками на пероні.

— Дурні! — промовив Сапрун. — Вони думали, що в війні є яке право. Одно тільки право в війні — право пастука!

— І обов'язок дати собі солдатесці тесати кільки на голові, — підхопив якийсь покривджений. Та в ту ж мить почувся голос остороги:

— І обов'язок мовчати, як не хочете попасти під ключ.

Слухачі поглянули по собі і притакнули головами. Це була глибока правда, треба було їй покоритися.

*

Тимчасом потяг почав набирати сили до руху.

Небаром мали переїздити через родинне село Заячківського. Скільки разів переїздив через нього, все відзивалися дивні почування в його душі. З дитячою тривогою й пієтизмом наближався до місця, де провів свій найкращий час — молодість свою. Із цим селом вязалися в нього найніжніші спомини. Від коли померли його родичі, він розпрощався із рідною оселею на завсіди.

Роки минали і він, захоплений буденщиною життя, не навідувався ніколи сюди. Навіть на могилках родичів не бував ніколи. Але скільки разів перелітав залізницею через те село, стільки разів спомин молодечого чару наводив тугу й сум на його душу.

Та й ще один день у році нагадував йому в-одно його рідне село, а саме день св. Дмитра.

У них був звичай світити свічки на могилках у той день. Ще малим хлопчиною приїздив усе на Дмитра додому зі школи.

Уже осенню пахло. Уже збирали кукурудзи.

Ще тут і там стояли копи кукурудзянки. Де-не-де ще жовтіли на купках гарбузи. І соняшники ще обгороджували тут і там ниву.

Він біг чим скорше з залізниці додому. Дуже дивно йому було, що так пусто на полях.

Як виїздив до школи по фєріях, ще поля були оживлені — тепер уже тільки зеленіли або йно ще червеніли озимини. Зрештою ставало мертво.

Дома він заставав повні стоги збіжжя, в stodолі повно кукурудзяних шульків, по городі вже засипані ями з картоплею.

Та все те його не радувало. Знав, зачнеться небаром зимова слота, а там уже й снігом стане мести.

Дуже гірке почування.

Другої днини, в день св. Дмитра, виходив усе з мамою на кладовище і там світили свічки на могилках дідуня й братчика. Його діточа душа розмовляла тоді з дідуньом.

Нагадував собі кожну дрібничку з своїх дитячих літ і так йому любо тоді було. Ні раз не здавалося йому, що дідуня нема — навпаки він відчував його так близько, як би ось що йно розсталися.

Тямить, як сиділи при столі — обідали. Нараз тато крикнув, припав до ліжка, мама теж, подали свічку, засвітили й придержували її в руці дідуня. А дідунь, як лежав

досі, так і далі лежав спокійно, тільки закрив очі.

Потім провели дідуня на кладовище, а потім що року в-осени ходили на довгу розмову з дідуньом. Мама ставала навколіпки в головах і молилася й плакала, а він пильнував, щоб свічечки не погасали й нагадував собі минулі дні.

Та все самі веселі картини відживали йому перед очима.

Потім він відбився від рідного села, від дорогих споминів. Але скільки разів переїзжав сюди залізницею — в-одно наvertsалися йому на думку давно минулі дні.

А як приходив день св. Дмитра, він, де б не бував, ставив у думці на гробі дідуня свічечки. І ні на чийому більше, тільки на дідуневому.

І мати все тоді ставала біля нього, схилювала свою голову до землі й плакала мовчки. Ніколи не міг уявити собі в таку хвилю, що матері нема вже, що вона там же похована в могилку, коло дідуня, і батько коло неї.

У його споминах жило тільки те, що дитиною передумав...

Аж раз дізнав дивного вражіння, переїзжаючи через своє село. Така сильна туга обхопила його, що вискочив із потягу, перервав їзду і пішов у село. Здавалось йому —

як би не побував тепер у ньому, ніколи не міг би заспокоїти своїї туги.

Ішов, як мала дитина, оглядаючися на всі боки. Цікавий був, чи пізнають його. Його ровесники тепер господарі. Так дивно йому. Скільки то років, як він не навідується сюди.

Підійшов під хату своїх родичів. Майже нічого не змінилося — якась трохи менча стала, а може виросла була в його уяві під вражінням дитячих споминів, де то все було над міру велике.

Отой рів під хатою, той окіп — і він впростав трохи не до величини гори.

Тепер побачив усе в природній величині.

Одно, що здивувало його — це був сад. Деревинки, що їх помагав садити батькові, виросли у великі яблуні й груші. Не міг вийти із подиву, який гарний сад — було це як раз під кінець літа — дерева вкриті розкішними овочами. Став і дивувався з них.

Аж ось виходить сусід, приглядається йому й кличе його по імені. Пізнав його. Стали розмовляти. Випитується, що він робить, де проживає, що діється з родиною — сестрами, братами...

Довге оповідання.

Він тямить, як пильно записувалася в пам'яті селян всяка звістка про кожного односільчанина, що вийшов із села, знав,

як вона при неділі буде широко толкуватися, як із неї потворяться небаром легенди.

І ось він старався докладно оповісти все, що мало вартість в очах цього селянина.

Вже покінчили з важніщими інформаціями. Почали про господарські справи. Нарешті спинилися увагою на хаті й саді Заячківських.

„Який великий, як виріс!“ — мовить Заячківський.

„Що з того! Коли мені псує город, — нарікає сусід. — Просив я вашого тата: не садіть мені на межі черешень, буде мені пропадати через цих огородини. Не послушали моїх прохань. Засадили на цілій межі черешні. І, дивіться, здовж вашої межі я не маю хісна з города. Все мені пропадає.

Ой, не забуду я вашому покійному татуньові ніколи тої кривди, яку вони мені зробили“...

Заячківський не знав, що сказати. Старався, як найскорше, розпрощатися. Він пам'ятав, що з приводу цих черешень був у його батька процес із сусідом; процес батько виграв. Черешні вирости в великі дерева — сьогодні врадували його око своєю короною... Але біль і їдь у серці сусіда не загоїться з їх приводу ніколи.

Пішов селом.

Понесло його в лісок, що стояв за селом

на горбочку. То був малий смерековий лісок, у який він що дня бігав вранці ви-збирувати гриби. Так був ізжився з ним, що кожна смерічка була йому знайома, кожний кущ ліщини, калини, кожна стежечка. Ішов, було, на певно сюди, знаючи, де жде його грибок, а де цілий гурток їх назбирає.

Тепер то вже ліс був старий. Ті трави, що росли між молодими смерічками, зниділи під сухим чатинням смерік. Ліщина вирубана, калина ввяла в тіни смерік — тут і там ще миршавіла. Даремно ходив по лісі й шукав грибів. Десь на краю сидить мізерна голу-біночка, а то червоні та жовті, цятковані мори-мухи запахували в цьому лісовому царстві.

Тепер ліс той видався йому якийсь инак-ший.

Було, куди не забіжить, усе бачить сонце над собою, купається в його гарячих про-міннях. Тепер заступили йому сонце верш-ки смерік, у яких більш, чим до поло-вини, попідтинано гилля.

Ходив поміж голі пні дерев і сумував. Жалко йому стало веселого ліска.

Вийшов на скалу, з якої простягався широкий вид на село й околицю. І вид цей пропав, заслонений верхівями дерев. Не мав тут що робити. Вже все змінило свою давню принаду — чуже йому стало.

І нараз обхопив його такий жаль за дитя-

чими роками, що хотів доконче мати якусь пам'ятку з минулого часу.

Кинув іще раз оком довкола себе і побачив край скали блискучий відлом алябастру. В одну мить вхопив його руками і пригорнув із усієї сили до грудей.

Ось що він вивезе звідси. Привезе до хати, поставить на своєму бюрку, щоб цей кусник скали нагадував йому давні хвили. Це свідок його молодих думок, які тут розвивалися на самоті.

Ще раз пригорнув його до грудей і пішов із ним на залізничу станцію.

Йно що тепер нагадав собі, що не був на кладбищі, але поглянув на годинник: потяг відходить за чверть години — другого сьогодні нема. Здавалося йому, що заспокоїв тугу свого серця.

Ніхто його не розумів, коли показував дома знайомим цей кусник алябастрової скали — не розуміли тих його почувань, що вязалися із гостем з царства його молодости. І жінка і діти його не розуміли. „Камінь, та камінь!“

На все він лишився для них каменем, а для нього було це таємниче єство, із яким він міг розмовляти свobodно про все, що було, і чого нема, й не буде ніколи.

Було це живе єство, яке розуміло всі його болі, всю тугу його серця.

Останній московський відворот, що знищив йому все в хаті, що лишив його старцем — знищив також ілюзії його молодости. Як усе з хати — пропав і той відривок скали від рідних піл.

І коли побачив, що пропала йому така дорога пам'ятка, здається ні за чим: ні за одягом, ні за постіллю, ні білизною, взагалі за нічим, що стратив у хаті, так не банував, як за цим відломом алябастру.

*

Потяг наближався вже до його рідного села, а те, що довелось йому тепер побачити, розвіяло всі його думи.

Перед його очима розстелилися поля — не поля — руїни.

Довжезні ряди окопів, глибоких, попереділюваних від себе горами глини й шутру, посполучувані поперечними ровами, вилонжені цілими тинами по боках і грубезними ялицями на дні.

А скрізь поміж них глибокі круглі ями від ударів ґранат.

То як гримне ґраната, то земля порозскакується пилинками куряви на всі боки і вже нічим її заповнити.

Скрізь у вагоні чути тільки охкання,

йойкання, стогони, викрики жалю й тривоги. Пропала людська праця на цілу сотню літ. Яка сила зможе засипати ці безкраї рови, і що вийде з того, як замість верстви чорної землі останеться з верху ціпка глинка, перемішана з шутровищем!

— І то так широко на сім кільометрів, а вдовжину від Карпат аж по Броди! Надвір-на, Станиславів, Бережани, Золочів, Броди — ввесь шмат краю перерізаний окопами, перевернений до дна, обернений у пустиню...

Слухаючи цих слів, Заячківський став хитати головою з жалю, та в ту ж мить почув, як стиснуло його за серце.

Він вїхав у своє рідне село і що ж побачив? Там, де були колись хати — тепер невеличкі купки сухої глини, де садки були, тут і там стирчить недопалена костомаха-гиляка, або обсмалений стовбур-пень деревини. Ні сліду найменшого, що тут колись жили люде, що тут село було.

Спинилися на станції — невеличкій деревляній будці, у якій жив може який робітник, а може й сам машиніст ставав інформуватися про дальшу їзду. Е, ні, є якась жива людина...

За той час, як потяг стояв, Заячківський приглядався своєму рідному — хотів подумати: селу, але усміхнувся гірко. Як можна таку пустку та називати селом!...

Тепер він уже напевно побачив, що ані однієї хати нема, де колись було веселе, цвітуче село. Ні одного садка.

Щось не міг докладно розібрати всього. А може він помиляється? Так! Знає вже: а де ж дівся той смерековий ліс за селом? Ні, справді, це помилка...

Але ні! Є скала! О, стоїть там на горбочку, а довкола неї пусто, ні сліду деревини.

І той лісок пропав, сердешний! Усе пропало!

А тепер як би ніж вбився йому в серце, так воно почало кривавитися.

Шукав мимохіть очима за кладовищем.

Довго не міг знайти його. Не було ні церкви, ні школи, ні парохіяльного будинка — одним словом ніякої точки опору для його ока. Міг би був пізнати кладовище по тому саді, що ним було заросло, але й він щез із лиця землі.

Та все ж таки око стуженого мандрівника найшло те, за чим шукало. Заячківський побачив кладовище... і побачив, як через нього прорився глибокий окіп.

Став сильніше приглядатися і побачив, що прорито його через саму середину кладовища, як раз там, де стояли могилки його родичів і дідуня...

Що сталося з ними? Чи ж би розсипано їх кости світами? Чи ж би і перед такою

святістю, як смерть і вічний супокій не здрігнулася жорстокість війни?

Попав у дивний настрій. Нераз, коли допекла йому війна до живого, зазирнув своїм родичам, що судьба ошадила їм таких гірких переживань. А то ось! І їх вона не пощадила!

Був до краю розбитий.

Їхав довго, довго... бачив усячину і не бачив нічого...

— Ти чи не заслаб, що такий блідий? — питається його по якій годині Сапрун.

— Ні, але мені гірко стояти.

— Чекай, тут будуть небаром два місця вільні. Я вже забезпечив для нас.

— Дякую тобі.

— Що ж тобі сталося, доктор! Ти щось якийсь такий, як змочена курка?

— Лиши мене. Я сильно ослаб.

Сапрун стрівожився. Чи справді не занедужав. А тепер не тяжко. Хотів розважити його:

— Ти бачив, що війна виробила? Поцезали всі села.

— Бачив.

— А той ліс, що ми недавно минали! Бачив, які фортеці поробили в ньому Німці? Вони стояли тут цілий рік. То справжні чуда, що вони не повинатворювали. Бачив?

— Не знаю, може й бачив — та не звернув уваги.

— То, чоловіче, як би закупити тільки той матеріял, що є в тих окопах у лісі — вистарчить, щоб купити село.

— Купуй!

— Ба... Ей, на кожному кроці можна зробити масток. Тільки ми все запізно приходимо. Я певен уже, що то Євреї викупили. Там уже сотки робітників стягає дерево з окопів. Але я все ж таки мушу вступити розглянутися, може ще що знайдеться.

Не міг вирвати товариша з задуми. Небаром пощастило їм сісти й так просидіти, продрімати до ранку.

VIII.

Прочунали, як почули поклики в вагоні:
„Стрий! Стрий!..“

І справді віздили на велику станцію. Хотіли вставати й виходити, але їх спинили.

— То ще великий шмат дороги до станції.

Опинилися в лябіринті рейок, возів, потягів, свисту машин... Що вони там не бачили, скільки добра не обхопили очима, — а все для війни, все для війська. Втомили добре свої очі, закн заїхали перед станцію.

Був ранок уже — їхали цілу ніч. Постановили зараз брати візника та їхати на село до доньки дідича Крукович. По довгій їзді, яка до втоми обезсилила їх, зачали діставати гарячку. Непевність, чи застануть? А як не застануть, що мають робити? Чи справді він є тут?

Чим більш наближалися до ціли, починала брати їх непевність. Тепер усе видавалось їм в инчому світлі. Досі не роздумували над цим.

Не заставши дідича дома, пустились за ним у погоню.

„Зловити старого лиса, викурити з нори!“
— як мовив Сапрун.

Мусять його дістати. Він напевно сидить у доньки.

А тепер, коли доїзжали до ціли, почали дивитись на справу більш тверезо. Чи буде він тут? Чи не даремний увесь їх труд?

І втома почала робити своє: уже не така то принадна була ціла річ. Головно Заячківський підносив сумніви. Те, що бачили подорозі з ріжними селами, наказувало обережність. Війна ще не скінчилася. Ану ж куплять, а доля насміється над ними і переоре їм, перерив все поле так, як переорані ті поля, що їх бачили подорозі!

— Смійся! — розбивав його сумніви Сапун. — Хто переоре? Москалі? Адже ж вони вже в аґонії. А наші хіба не упадуть на голову, щоб рити окопи для безпеки перед ворогом, якого немає... Румуни? — Адже ж їм сюди неподорозі! Пусте, дитячий страх!

А все ж таки міль зневіри, як тільки раз почав їх гризти, обезцінив їм сильно предмети їх забігів.

Виходили з перону до ждальні. Мусіли перейти всі невігоди військово-воєнного режиму, заки дісталися до реставрації. Варті, патрулі, трохи не кишневів ревізії — до тої міри, що як найшлися в ждальні, відітхнули.

Заячківський почував себе доволі непевно. Він вперше від звільнення від „російської інвазії“ вибрався в дальшу дорогу.

У залізничній реставрації бачив самих тільки військових і то офіцерів. Не знав, що з собою зробити — чи сідати, чи втікати. І тільки, як Сапрун примостився при якомусь столику, він став наближатися до товариша.

Аж ось спиняє його якийсь офіцер. Глядить ближче — полевий курат. По перших словах пізнає його: знайомий священник — забув тільки його назвище.

— Що чувати? Ви з Покуття? Визволили вас! Бодай їм пси марша грали! Як почуваєте себе тепер? Правда гарно? Скажіть мені, якого чорта той Керенський робив ту прокляту офензиву на Калущ, щоб довести до такої катастрофи!

Заячківський слухає й мало під землю не западеться. Увесь то счервенів, то сплотнів. Адже ж це прилюдна розмова. Слухають же ж її чужі офіцери — Німці, Мадяре! Що ж, як би хто зрозумів? Він жив досі під таким терором, що ані в думку не приходило йому, що можна балакати про такі речі, як „визволення“, свободніще. А тут...

Але не було часу на міркування. Курат почав засипувати його новими питаннями:

— Справді добре поводитися з вами Москалі? А за революції була дійсно така Україна, як оповідають? Кажуть, що ви жили, як у раю. Були свої комісарі? Українці?

— У нас був комісарем доцент університету. Дуже гарна людина. Ідейна. Казали йому комісарювати — пішов, хоч і здоровля не мав до того. Просто чудово жилося!

Заячківський згадав гарні часи й собі зачав балакати свобідніше.

— А тепер вас визволили! А знаєте, що все, що було в наших руках, мало відійти до України, як би не дурний розум Керенського! Пощо йому було робити офензиву? То все було в вас по українськи?

— Все.

— А народ? Що ж він?

— Питайте ще!

— А ви знаєте, у нас завели панщину. Гноблять селян гірш, як за старої панщини. Все, що живе, клене Австрію! Ніхто не віщує добра від дальшої війни.

• Дивіться на мене! Я хорий, дуже хорий. Мене душа болить. Я ввесь час при Січових стрільцях — і на мені відбивається все наше моральне терпіння.

За кого ми бємося, за кого крівавимось? Щоб Польща затіснявала наші кайдани? Нам ніхто не вірить, нікому ані в голові українська справа. Тут усе тільки про Польщу й про Польщу.

— Zahlen! — крикнув офіцер від сусіднього стола і кинув злісним оком на курата.

— А як же! Поляк! Не може слухати спо-

кійно. Але нехай! У нас тепер такий настрій, що або пішлють нас на Україну, або при першій нагоді здаємося в полон.

Вони на Італію хотіли нас кинути, хоч з Галичини не вільно нас брати!

Пощо ми тепер служимо? Проти кого маємо битися? Нема наших ворогів. Нема Москви — є Україна. Ми заявили, що не підемо більше на східний фронт. Кого ж будемо бити? Українці Українців? Це правда, що там зукраїнізувалася армія?

— Правда. В Києві на військовому з'їзді промовляли делегати від більш як півтора мільйонної української армії.

— Бачите! бачите! Кого ж ми маємо бити? Своїх братів? Нам як кого бити тепер — то Ляхів! Хотіли вже розв'язати цілу організацію Січових стрільців, але взяла верх думка — не розв'язувати. Однаково пішли б зараз усі на італійський фронт!

Але я вже не видержу. Я вже пошарпав свої нерви! Їздив до жінки на село, під Кути, і як стали мені оповідати, який у вас рай був за Дорошенка й за України, а ми воювали проти вас, я кинув село і приїхав сюди.

Йду, зголошуюся до полку. Буду агітувати проти Січового Стрілецтва. Ми мусимо розійтися для протесту! Знищили нам нашу Україну в Галичині й заводять Польщу, а ми помагаємо її будувати! Це ж нікчемність!

Щоб нашим патріотам було за що поборити від Австрії Schweiggeld, ми маємо упідлюватися!

Заячківський стояв, як на грані. У кожному військовому, що переходив попри них, як тільки наближався, він добачував жандарма і ждав, коли його вже арештують. З клопоту вибавив його Сапрун, що підійшов до нього і звернув увагу, що годі гаяти час.

Розпрощалися.

— Божевільний, — мовить Сапрун, — на вас зглядаються. Хочеш, щоб тебе арештували? Ще й гроші пропадуть, що їх везеш.

— Я не знаю. Але те, що він казав, таке справедливе. Таке очевидне...

— Що тебе політика обходить! Їде купувати масток, їде робити гроші, і хоче попасти в тюрму або на шибеницю. Божевільний!

*

Мусів признати правду Сапруновому розумуванню. Але, снідаючи, став роздумувати над словами курата — як він називається? Не міг ніяк нагадати собі. Але він добре балакав.

Справді, який гарний час переживали вони за останнього побуту московських, а потім українських військ і властей.

Застала їх окупація австрійськими патріотами найсильнішої марки. Такий сильний був їх патріотизм при збиранні всіляких червоно-хрестних і инчих різдвяних та великодних жертв для жовнярів, з яких українському жовнярові ледви чи що попадало, стільки патріотизму проявили при ограблюванні покутських сіл на четверту австрійську воєнну позичку (заложили навіть своє українське товариство для підписування четвертої австрійської воєнної позички!) — зібрали пів мільона корон, діждалися признання зі сторони старости, який знов умів це записати на свій рахунок, — одним словом записалися як такі тверді патріоти, що при відвороті і політичні й військові чинники висказували одно побоювання: щоб провідників українсько-австрійського патріотизму не переслідували московські влади за любов Австрії.

Прийшли Москалі.

Заячківський сидів тиждень у хаті й не показувався нікуди. Боявся, що його вивезуть на Сибір, як вивезли чимало Українців при першій окупації Галичини.

На диво не сталося так. Навіть побачили нераде відношення московських властей до Поляків і втягування Українців до праці.

Довго не давалися. Боялися кожного свого кроку. Старалися бути льояльними супроти своїх співгорожан Поляків, більш, ніж на

це заслугувала ця горстка зайд і кольоністів. Але австрійські патріоти Українці старалися довгий час тримати при такому ж патріотизмі панів Поляків. Світили їм прикладом, а в розмовах переліцитовували одні одних.

То було смішно слухати, як на громадській раді, чи в инчій українсько-польській організації (Українці дуже про те дбали, щоб у кожній акції, яку вони вели під протекторатом, або на приказ московських властей, були також співгорожане Поляки) — одні на перед других лаяли Москалів, згадували Австрію, тужили до неї.

Нікчемні! Одні і другі брехали. Тільки Українці боялися з одної сторони вивезення на Сибір, з другої Талергофу і шибениці мадярсько-австрійської. Поляки відчували, як неприхильно відносилися тепер до них московські власті.

З часом окупація затягувалася. Прийшли памятні дні революції. Тепер уже одно було ясне: нехай приходить московський відворот — нікого з Українців не заберуть на Сибір.

Заячківський згадує ще й тепер з полекшею на душі, як той великий тягар упав йому з серця.

Куди, було, ні рушиться, з ким, було, ні балакає, все має на думці: а що, брате, чи не пришлеш ти вночі до мене жандармів і чи не опинюся я, бог зна, де?

І не так він, як його дружина попадала просто в розпач, коли його не було довше в хаті. Попала була в нервовий розстрій.

Чим більш заангажовувався він у публичній роботі, чим ширший був гурт його знайомих серед Москалів, тим більший страх її огортав, що ось ненадійно довідається, що його нема. Не спала по ночах, не могла знайти собі роботи в днину, сохла із грижі, не могла навіть пригорнутися до нього, така її брала роспука, така захопила її тривога.

Тепер прийшов край усьому. Зрозуміла, що вже пропала московська тпранія — боялася вже тільки повороту австрійських властей.

Не помагало те, що він наводив їй усі докази свого австрійського патріотизму, боялася доносів Поляків. На це знов переконував її про прихильне відношення місцевих Поляків — спеціально жінок урядників, яким помагав, скільки міг, вказував, як його благословлять, як вдячно згадують... Тут уже годі було переконати дружину.

*

Аж коли настали українські часи — тоді все змінилося. Зачалася горячкова робота, почала закріплюватися певність, що те все вже не зміниться. Працювалося в вольній українській державі для свого рідного народа.

Це був дивний час, коли почулося волю на всю ширину. Одним помахом щезли старі закони, пропали давні люде — прийшли нові з червоними революційними опасками на руках, „комісарі временного правительства“ — товариші... Закликали народ до будови нового життя.

Віча, вистави, маніфестації...

Свобода... скрізь свобода... Тільки й розмови було, що про ту свободу...

Закріпощена московсько-українська душа вирвалася одним помахом на волю й не могла налюбуватися розкішним звуком: свобода!

Козаки скидали старшин, настановляли інших: свобода!

Зберуться на вулиці, вискакує один промовець і вже готовий мітинг. Чуєш тільки: свобода!

Із усіх сіл надїздять гусари на конях, у кожного на крісі червона дівочька хустка, а старшини мусять їхати попереду під червоними стягами: свобода!

Ні звідци ні звідти збереться гурт козаків, стають поперек вулиці, один приграє на гармонії, інші гуляють, кричать, вівкають. Втягають старшин у танець. Панове офіцери гуляють з козаками, цілуються, братаються: свобода, брат! свобода!

А ні — то завтра на їхнє місце найдуться інші, а вони опиняться в тюрмі! Теж: свобода!

А потім зачалася доба українізації.

Скрізь, куди не рушишся, між салдатами тільки про Україну бесіда.

Товаришу! Україна! Ти знаєш? Ти знаєш? Україна! Що тобі казати? Куди тобі? Ти знаєш: та наша Україна!..

В крамниці: „Газети є?“

Дають салдатові „Робітничу газету.“

„От раз газета. Читали? Правда, як гарно пише? Своя газета, до душі промовля!“

А инчим разом:

„Газети є?“

„Лише «Кіевская мысль»...“

„Що ти мені тичеш в руки ту московську шмату! Давай «Робітничу газету»!“

„Розпродали“.

„Чому, сволоч, купуєш так мало! Щоб то, ...сину, була завтра «Робітнича газета»!.. А ні, то дивися!“

Блиснув револьвером перед носом крамареві.

Приходять до Заячківського три козаки. Він здивувався: просять, щоб їхав до Чорткова.

„Ми чули вашу промову вчора на вічу. Мусите їхати з нами до Чорткова. Там буде Керенський. Ми скликали мітінг. Організуємо українську армію.“

Випрошується. Каже, що ніяково цивільним.

„Мусите їхати. Нас кацапи лають. Кажуть, що нема України. Ми дуже щирі Українці, але самі багато не знаємо про Україну розказати. То треба би таких вчених людей, як ви! Треба би нам таких книжок, щоб всякий пізнав, що таке наша Україна.“

Другий:

„Спершу, як настала свобода, всі браталися. А як тепер прийшла Україна, то вже ми поділилися. Та що ж... кацапи нас перемагають. Але ми не даємося.“

„У них офіцери. У них вчені люди. Всі тягнуть за Московщину. А за Україну тільки ми прості, темні люди. Що ми їм скажемо? Хіба одно, що ми Українці! Що хочемо України, українського війська, що ми за „Центральну Раду“.“

„Дайте нам книжок, де б було розказано, що таке Україна! Дайте таких книжок, щоб із них видно було, що ми не можемо йти з кацапами, тільки мусимо стояти за Україну!“

Заячківський був у клопоті. Що їм дати? Все, що мав: і історію Аркаса, Грушевського, і всілякі инчі книжечки по українському питанню пороздавав і їм і инчим, що приходили опісля, і все бачив, що не дає їм того, що їм треба.

Не дасть їм в одній, ані в десятку книжок тої мудрости про їх кохану Україну, яку повинні були вивчати з молоком матері,

що співала б їм про Україну колисанки, яку повинні були укріпити в школі, в читальні, в війську — де б не рушилися кроком, — тої мудрости, яка дала б їм зброю проти московських об'єдинителів.

Серце кровю обкипало йому, коли бачив, як проснувся велитень... темний, сліпий, безпросвітній, і почав блукати на шляху помацки, без провідника...

*

Одного дня влітає до нього військовий старшина. Заячківський пізнав його й дуже зрадив. Він давно дожидався його.

То було раз так: сидить у хаті з дружиною й читають. Хтось стукає. Входять два Черкеси.

Була дев'ята година вночі — зимою.

Заячківський здивувався і доволі збентежився.

Черкес-старшина забалакав по українськи:

„Добрий вечір. Кватира єсть?“

„Нема. Хата невелика. Рідня...“

„Покажіть“.

Іде по всіх кімнатах. Нарешті спиняється в кімнаті, де була бібліотека Заячківського. Черкес-старшина сідає, а другий стоїть. Заячківський не може зміркувати, що воно

таке! Один — то такий родовитий Черкес, а той старшина здається — ні.

Щось розмовляють по черкеськи. Потім старшина дає якийсь приказ своєму Черкесові, той відходить, старшина остається. Ситуація доволі неясна.

Нараз Черкес-старшина одчиняє шафу з книжками, бере першу книжку, яка попадає йому в руки, й починає сміятися:

„Ага! Історія „батька“ Грушевського! Біблія мазепинства? Ви мазепинець! Мені казали, що ви визначний мазепинець! Скінчилося ваше мазепинство. Тепер ви наші! Завойовані. Будете палити свої біблії, свої кобзарі. Пушкін! От, що буде ваше євангеліє!“

Було це в зимі перед вибухом революції в самі найчорніші часи московської реакції. Заячківський не знав, як розуміти цю гостину. Слова старшини, який в добавку увесь час сидів у кучмі на голові, не віщували нічого доброго.

Слухав і мовчав.

„Ви по руски не знаєте? Та вже ж! Такий мазепинець! Але то вам ніщо не може! Навчитесь. Мусите навчитися. Заведемо для вас науку рускої мови.“

Заячківський не втерпів.

„Що буде, те ще побачимо. А те, що є, знаємо. Балакаємо своєю мовою та й по всьому“.

„Балакаєте! Балакаєте?... Ви ще будете

балакати своєю мовою. Але ваші діти вже нею не балакатимуть. Вони будуть говорити мовою нашого русского ґенія Пушкіна! Вони забудуть вашу мазепинщину. Наша русска школа відовчить їх!“

„Не знаю. В-одно вірю, що мої діти ніколи не забудуть української мови!“

„Забудуть! Забудуть! А ваші внуки навіть не повірили б, що їх дідо говорив инакшою мовою, як тільки русскою. Але, ви знаєте, я заберу у вас цю історію Грушевського.“

Заячківський стрівожився. Згадав прилюдні оповістки московського окупаційного уряду, що за розповсюдження українських книжок тюрма і заслання. Не знав, кого має перед собою, і що він хоче зробити з цею книжкою.

„Не можу вам позичити.“

„Ви боїтеся? Я тоже Українець. Чув, що пописав якісь там дурниці ваш „батько“ Грушевський, хочу прочитати.“

Бере книжку під паху, встає й виходить.

„А ви зятяйте собі, що ви ще будете балакати мовою свого Шевченка й Грушевського, а ваші діти не знатимуть нічної мови, як нашу русску мову Пушкіна, Гоголя, Достоевського! Ви знаєте русску мову? Ні? Ех, що ви варті на світі, як ви не знаєте мови Пушкіна!“...

Вийшов з книжкою під пахою.

Заячківського приголомшила ця гостина. Радий був, що спекався гостя, та дуже трівожився, що далі буде. Пропала й книжка й руский патріот. Та якось минулося й призабулося.

Аж ось за „свободи“ одчиняються двері і входить той самий старшина:

„Ах, який радий, що застав вас! Приніс вам вашу історію з великою подякою! Ви пам'ятаєте мене? Як я стрівожив був вас? Пригадуєте собі того Черкеса, що напав на вас уночі?“

„Я дожидався вас. Я давно дожидався вас! Хотів доконче побачити. Я хотів вам сказати:

„Ви ще будете говорити мовою Пушкіна, але ваші діти не знатимуть инчої мови, як нашу українську мову Шевченка! Я дуже радий, що можу вам це заявити!“

„Дурниці! Я, бачите, учитель! Нас так виховували! Але я прозрів. Ваша історія Грушевського отворила мені очі ще далеко до революції. Я чув, що є така історія, але вона не попадала мені в руки. Тепер я Українець, такий, як ви! Тілом і душею йду в перших рядах. Зукраїнізував свій полк.

Тепер їду на українські вчительські курси до Києва. Їду вчитися української мови, літератури, історії. В-осени вертаю до школи, мушу приїхати свідомим Українцем. Яка ве

лика жде нас робота! Які щасливі хвили ми переживаємо!

Ви не гніваєтеся на мене за ці дурниці, що я у вас плів? Правда, що ні? Добре... дуже радий!

Заячківський не міг видивуватися, яку велику перемену перейшла в своїй душі оця людина! А скільки то тисяч їх таких було...

Потім прийшла пам'ятна офензива Керенського. Тепер уже всі Українці мали одно бажання: щоб як найдалі! Щоб ні клаптика української землі не остало при Австрії...

А потім розвал армії.

Потім перші вибухи більшевизму. Безтямні грабунки. До Заячківського стріляли. Мусів втікати з родиною з хати, щоб їх не вимордували. Салдатики возами заїздили — вичистили хату до останнього кусника.

„Страшні хвили ви переживали? Бідні!“ — жалували їх ті, що повертали з австрійським військом.

Заячківський:

„Коли б мені хто сказав: Усе зрабоване майно повернеться тобі, але вимажеться тобі з пам'яті цілу ту добу революції, що ти її пережив — згода? — Я сказав би: нехай ще раз стільки страчу — тільки, щоб навіки остали в моїй душі ті спомини першої весни української нації, ті найкращі мої життєві спомини!“

Його не розуміли. Бо зрозуміти може це тільки той, хто це переживав!

І коли згадав тепер свою розмову з полевим куратом, свій страх, щоб не попасти за вільні слова в австрійську тюрму, — румянець сорому вкрив його лице.

Ось яка ми нація! — думає. — Замість того, щоб розвести свободну розмову і сказати свій погляд, він тремтів при кожному гострішому слові, при кожній вільніщій думці і ждав, як спасення, щоб його хто визволив від тої патріотичної розмови.

Так, справді, добре йому нагадав Сапрун. Він їде купувати масток, їде робити гроші, а такому не вільно бути патріотом.

Як уже сідаєш на землі, уважай, що не смієш її втратити! А політикою не вдержись на ній! От, Сапрун! Той знає вагу своїм змаганням!

Поглянув на товариша допитливо.

Ні! Він не стане ніколи на роздоріжжі. Все найде добрий шлях!

ІХ.

Дорога вела стрийською рівниною. Їхали повозкою, в-одно підганяючи візника.

Перед ними, як далеко оком захоплять, рівні поля і тільки у віддалі синіють гори. Не так, як у них на Покутті, що не бачиш далі, як до найближчого схвильованого пасма височини. Заячківський почав цікавитися ріллею.

Перш, що його вдарило в очі — це безкраї сіножаті. І знов не те, що там, де вони задумують поселитися. Там так, як би не було сіножатей. То вже велике диво, як деякий помірок засіяний конюшиною. Самі пшениці, жита, ячмені — або картопля й кукурудза. Велика різниця в якості землі, в її видатности.

Чим більш приглядався до цієї землі, тим сильніше бажання родилося в нього сісти твердо на покутському чорноземі і використати все добро, яким він обдаровує людину. Одно тільки — не буде в нього на стільки сили, щоб захопити багато. Взагалі треба буде спільників брати, бо й Сапрун не має свободних грошей. Усе в нього в інтересах.

Та й Сапрун видно про це думав, бо почав ось таку розмову:

— А що, як купимо й задаткуємо село? Що далі?

Заячківський поглянув на нього здивований. Він не привик до таких запитів. Звичайно Сапрун приказував, а він слухав.

— Що ж? Вернемо і будемо шукати спільників.

— Я знав, що ти так скажеш. А я думаю інакше.

— Цікаво?

— Поїдемо до Львова — до Земельного Банку. Там мусимо дістати гроші. Знаєш, я розвідувався про ціну на землю в цих околицях. Глянь, яка глинка! Три до пяти тисяч за морг. Куди до нашої ціни! А на Мазурщині й по сім платять. Я певен, що і в нас ціна підскочить, ото ж Земельний Банк повинен радо дати гроші, бо є добра безпека. Та й ніхто у них грошей не зичить.

— Позичимо спілкою?

— Ніколи в світі. Позичимо ми два. Заплатимо решту ціни купна й будемо господарювати в спілці, доки не сплатимо довгу. Потім при нас остане вся земля, що її тепер заплатимо, значить три четвертині. Аж тоді зачнемо парцелювати.

— А як спільники схочуть доплатити?

— Нехай шукають инчого села. Вони вплатили, що вплатили, а решту грошей ми мусіли зараз зложити — позичили і довг маємо сплатити. І відповідний пай у землі й лісі наш. Я числю, що як тільки вирубаємо ліс, сплатимо весь довг і тоді — пани!

— А все ж таки ми спілкою зачинали.

— Чоловіче, як ти береш гроші в банку, яка тобі спілка потрібна! Зрештою зараз знайдеться инче село і я можу справити спілку на нього. А тут прийде на кожного стільки, скільки вплатив.

Розуміється, що наші спільники мали б охоту поділити село на десять паїв і розібрати поміж себе що кращі шматки. Але й у мене голова на карку.

Я, знаєш, маю ще надію, що виторгуємо яких двадцять тисяч. Тоді та ріжниця покрити наші кошти дороги, працю і т. п.

Заячківський усміхнувся лукаво. Він був вдоволений такою пропозицією, але чомусь не міг піти відразу, без застереження на неї. Не відзивався ні сьак, ні так.

— Що ж? Скажеш, що ні? А то добре. Ми даємо свою працю, ми їдемо, виставляємо себе на всі невидги, зробимо що найтруднішу роботу, а той хтось, хто більш нічого не робить, як те, що вложив гроші, має користуватися нарівні з нами? Нехай бодай тих десять тисяч корон ріжниці між мною і тим,

що дав мені тільки свій гріш, аби ним орудувати, то вже сяк-так.

— Як же ж ти зробиш?

— Як? Попросту. Скажу: купувє спілка — ми берем факторне. Знатимем: ми і дідич. А контракт взагалі на менчу квоту робитимем. Я так числю, що при корисній позичці в банку і при добрих операціях з лісом, а потім із парцеляцією, ми обидва заробимо начисто по двіста до триста тисяч корон. Це є вже що в губу взяти. Варто заходитися.

Я тобі кажу, що я народився що найменше десять літ запізно. Як би я війну зачинав був з сяким-таким грошем, я мав би вже сьогодні міліон. А то ще довго прийдеться намозолитись.

— І нащо тобі так того міліона?

— Чи ти думаєш, — мовить Сапрун, прижмурюючи очі, — що я так уже зовсім не можу мати своїх амбіцій? Я, думаєш, не хочу відограти свої ролі в повіті?

Як у мене буде міліончик у кипені, тоді я зможу сказати, що повіт мій. Я буду трясти ним.

Потім я хочу стати послом. Ти можеш собі уявити, скільки я міг би зробити, маючи гроші, при своїй енергії й підприємчivosti? Це вже моя амбіція й від неї я не відступлю.

— Хто ж тебе буде вибирати при загальному голосуванні?

— Питаєш? Той, кого куплю і пішлю працювати для себе. Чи ти думаєш, що на мене вже тепер не працюють?

— Ну, і вийдеш послом? Можеш і без того вийти, як схочеш робити між народом! Що ж далі?

— Далі?... Оженюся. Візьму собі жінку... Будуть мені ще заздрити.

— Це вже найслабший пункт. За гроші не оженишся. Хоч можеш і оженитися — і можуть навіть заздрити тобі. Але й ти будеш заздрити своїм... другам — поклонникам твоєї жінки.

— Пусте! Я звичайно не помиляюся. Маю і тут довіря в свої сили. Перш усього добити торгу. Мати в руках контракт на село!

— А як ти думаєш? Не спізнимося?

— Думаю, що ні. Чогось ніщо мене не турбує...

За такими розмовами не оглянулися, як вїхали в село, де жила донька дідича, віддана за місцевого пароха. Тут має проживати сам дідич.

*

Тепер уже нетерплячка брала обох молодих людей. Вони вже прибилися до ціли своєї їзди.

Непевність, чи застануть властителя Крукович, тривога, чи не продав часом, врешті питання, чи зможуть залагодити діло.

І чим більш тремтіла в них душа, тим енергічніше почали звертати увагу то на розположення села, то на будову церкви, хат...

Їхали якоюсь стрімкою доріжкою, на якій було багато вибоїв від струй води ще з останніх злив. Не могли уявити собі, як тут їздять люде, коли та глина розмокне. Певна річ, що не гірш, як у них, коли чорнозем розкисне в ціпке болото. Адже ж буває у них на селах під весну і в-осени така пора, що не вийде ані не виїде з села, хіба конем проскочить. Живуть люде без почти, без зносин із світом. І живуть якось. Чому ж би тут гірше мало бути?

Доїхали до ганку парохіяльного будинка. Не знали, чи злазити, чи сидіти й дожидатися. Післали візника, щоб роздивився, чи є хто дома. Аж ось вийшла старша жінка і стала їх просити в хату.

— Хто? Дідич Крукович? Батько? — Нема. Взагалі не було його в цих часах.

Оба доктори розвели руками й глянули один на одного. Виходить, що могли б завертати, але куди їхати?

Сапрун зорієнтувався в ситуації і, не дожидуючися дальших запитань, увійшов у хату. За ним Заячківський.

Опинилися на хвилину самі в кімнаті.

— Чого ж ти сунеш сюди, як його нема?

— По перше я не знаю ще певно, чи його нема. Ану ж є? По друге — я не знаю, де він може бути і куди мені їхати! По третє усе оточення того лиса таке таємниче, що треба добре розбиратися, щоб потрапити на його слід. Уважай же ж добре! Це ж його рідна донька!

І справді пані дому увійшла зараз. Вона випустила їх до покою й сама щезла на хвилинку, тепер прийшла з якимсь неозначеним виглядом лиця.

— Чим можу панам служити?

— Та ми так, як би вже залагодилися, — мовить Заячківський. — Ми властиво до пана діди́ча. Шукаємо вже третій день і не можемо знайти.

— Дозвольте спитати: панове представилися, але самі назвища нічого не вияснюють. Хто ви, панове?

Сапрун зміркував, про що йде. Бояться шпії́нів, детективів і т. п.

— Ми свої люде. Доктори прав. Українці. Ми за ділом. В справі Крюкович.

Недові́рря пані дому не щезало з її лиця. Все ж таки попросила незнайомих сідати й сама сіла коло стола.

Добре? Але чого ж вони хотіли б? Чи не можна би залагодити без батька?

Трудно. Це таке діло, що без нього годі. Де він може бути?

Нема в Круковичах? Вона думала, що він там! І брата її нема? То дивно. Коли там нема, то може... ні, таки ніхто не буде знати. Таємнича людина. Ніколи не скаже нікому, що робить, куди їде, коли повернеться. От так часом спадає до неї, побуде день-два, піде в село, візьме коні й поїде, що ніхто не знає, коли й куди.

Сапрун зрозумів, що тут трудна справа. Донька не багато відбігла від батька. Вела розмову так обережно, що нічого не видобув від неї. Рішився пустити затровну стрілу:

Кажуть люди, що продає Круковичі...

Впілив добре. Лице господині змінило свою краску. Пробігла по ньому якась тінь.

Це помилка. Хто тепер продає землю?

Ага! Значить задерло тебе за душу. А може скажеш таки щось більше.

Ні. Це певна річ. Був у Круковичах і поїхав із сусіднім дідичом-Поляком — чи не до Львова.

Пані дому прибігла і не дивилася їм в очі. Заглубилася в свої думки. Не дуже видно веселі були. Не могла всидіти. Встала.

— Панове дозволять молока?

Вийшла з кімнати, не дожидаючися їх згоди.

Тепер зачалися їх довгі терпіння. Ходили

по кімнаті сюди й туди, п'ять хвиль, десять, чверть години, пів уже... ніхто не приходив.

Не знали, чи їх викинули, чи злегковажили.

Справді дивний спосіб шанування гостей і ще дивніший запрошування „на молоко“.

Мали таке вражіння, що їх викинули за двері. Але раз запрошено їх на молоко, вирішили ждати. Тим більше, що нічого не дізналися, що б мало для них якусь вартість, що було б вказівкою.

*

Аж десь по півгодиннім доживданні відчинилися двері й увійшов у кімнату симпатичний з лица священник. Привитався, розпитав, хто вони, звідки, просив сідати. Його постать заставила їх надіятися, що все ж таки не дармо ждали.

Високий, добре збудований чоловічина, мав дуже добродушне лице, а з очей пробивалася щирість.

Не випитував їх, по що приїхали. Чи знав уже? Чи не хотів бути цікавий? Розпитував про життя відносини. Спеціально цікавився життям під час російської окупації. Багато новин дізнався від них.

Тимчасом увійшла й господиня і внесла

обіцяне молоко. Появився на столі хліб, масло, сир... Зачалося свобідне снідання.

— Чи знаєш, тату, кажуть панове, що батько продає Круковичі.

— Може бути, — сказав панотець із резигнацією.

— А я таки не вірю.

— Я впевняю паню добродійку, — мовить Сапрун.

— Я ще раз кажу: може бути! — повторив тим самим голосом панотець.

Нараз сталося щось дивне. Пані дому попала нагло в спазматичний плач і довго не могла втихомиритися. Заячківський не міг сидіти спокійно. Перестав їсти і ждав, що з того вийде. Сапрун теж трохи збентежився. Панотець переждав перший вибух плачу, потім почав заспокоювати жінку.

— Може ще так погано не буде. Може ще те все неправда? Де ж він міг би щось таке зробити?

— Він напевно продасть! — почала, хлипаючи, пані. — Він давно вже хотів продати, та все родина не давала. Тепер нема нікого при ньому, нема кому спинити його від божевільного кроку. Що буде з тим бідним Михаськом?

— А я вам кажу, мамо, ще не побивайтесь. Я все ще не вірю.

— Він напевно продасть, коли ще не продав! Не дармо то минає так нашу хату.

І знов новий вибух плачу.

Тепер пан дому уважав за відповідне втаємничити гостей у деякі родинні містерії.

То така дивна людина — той їх батько. Міг би мешкати у них, має тут свою кімнату. Ні, він боїться їх. Вскочить на одну днину й тікає. Боїться, щоб не підійшли його.

А їм це ані в гадці. Нічого не хочуть від нього, ні про що його не питають. Але ж батько він їм. Міг би посидіти у них, міг би бути трохи щиріший.

У чужих людей буде пересиджувати, а своїх минає. Носить усе грубі тисячі при собі, зашиті в сурдут, спить і не роздягається. Боїться, щоб його не обікрали.

І дивне — у чужих людей він спокійніший, ніж у своїх.

Такий дивак! Ніхто ж не напосідається на його маєтки...

— То ціла трагедія, — мовить пані дому, заспокоївшись трохи. — Чи панове напевно знають, що тато хоче продавати село?

— Цілком певно, — мовить Заячківський, зворушений цією подією. — Ми як раз їдемо в цій справі. Був там, шукав купців. Чотириста і щось тисяч!

— Боже! Що він робить! Які ж це гроші! — вдарила пані руками.

— Напосівся на це село сусід Поляк. Ми їдемо з доручення української громади

старатися за всяку ціну не допустити до продажу Полякові. Коли б справді продавав село, маємо задаткувати й купити на парцеляцію між селян.

Сам собі дивувався, як зручно складається йому патріотично-філантропійна розмова. Але чим далі балакав, тим більш вірив у правду своїх слів.

Це ж був одинокий Українець дідич у повіті. Їм дуже залежить на удержанні цієї землі в українських руках. Дуже щасливі, що заїхали сюди. Може родина вплине на нього, щоб не робив дурниці й не збувався за безцінь дорогої землі. А коли б уже донче мав продавати, то щоб та земля не пішла в чужі руки.

— Ми в тому незаінтересовані, — мовить панотець. — Ми особисто не сподіваємося нічого й не маємо ніяких претенсій. Але там є його син.

— Це нещаслива людина, той мій брат! — пояснює донька дідича. — Хлопчина скінчив гімназію, хотів записатися на університет, батько не дозволив йому. Не дав йому ні сотика і казав вертати на село.

Послухав. Закопав свій вік на селі.

Тепер йому сорок років. Не має ніякого хліба в руках, не оженився — нещасна людина. Тепер він у війську. Навіть не знає, яке жде його нещастя.

Те село — то в цілості мало до нього належати. Він заслужив собі на нього. Працював, як наймит, гній возив, орав, сів, як простий робітник. А за це не бачив найменшої заплати. Від батька діставав дві корони, як їхав до міста, і то називалося, що мав забавитися. Ціла його надія, що мав колись одідичити те гірко запрацьоване село, заплачене ціною свого дорогого, нужденно проведеного, життя. А тепер — що він, бідний, зробить? Навіть не знаємо його адреси, щоб телеграфувати! Нещастя наше!

Перед очима купців розстелилася незавидна картина. Вони мали прикласти руку до зруйнування усіх надій цієї закріпощеної своїм батьком людини. Поглянули один на одного, але обидва вчитали в своїх очах завзив до поспіху. Як тільки розшукають сина й зателеграфують по нього — пропало. Сапрун дістав нервової дрожі в тілі. Тим більш, що не знав, куди тепер їхати? Його думки відгадав Заячківський. Чув:

— Справді треба квапити. Панство повинні зараз телеграфувати по брата. Нехай приїздить, може ще вратує землю. А то, як Поляк на ній сяде... Але де знайти батька? Він нам пропав...

— Він певно у брата.

Назвала місцевість.

Сапрун трохи не підскочив з радості.

Хотів зараз таки вставати, але якось не випадало.

— То так, прошу панства, — мовить спокійно Заячківський. — Прошу телеґрафувати по молодого пана. А ми тимчасом можемо поїхати до старшого, може застанемо його у брата. Ми й так мали їхати до Львова шукати його...

„Бодай тебе чорти взяли! — трохи не grimнув Сапрун, та глянув таким оком, як би проковтнути хотів дурня. — Чого йому признаватися, що ми поїдемо шукати його у брата? Ідіот!“

А Заячківський зрозумів його погляд і продовжує свої слова:

— ...На нас поклала громада обов'язок за всяку ціну найти дідича й розвідати, що думає робити? Маємо відраджувати. Скажемо, коли хоче доконче збутися, ми переведемо парцеляцію й дістане подвійну ціну...

— А як же!.. — не втерпів Сапрун, облизуючися.

— А панство за той час могли б розшукати сина і він зробив би своє... А як уже наважився доконче продати — га, то ми мусимо задаткувати.

— Не сміємо допустити, щоб земля попала в чужі руки...

— Я боюся, що то все запізно, — мовить священик. — Як він уже водився з тим

сусідом, що давно наважився був на те село, то хто знає, чи вже не продав!

— На всякий спосіб я буду просити адресу. Я зателеграфую, що дізнаємося, — мовить Заячківський.

•Сказав це так спокійно і з таким переконанням, що панотець виїмив свою візитову картку і вручив йому.

— Будьте ласкаві. Дуже будемо вам вдячні.

Розуміється, стільки й було їх взаємин. Ніякої телеграми не одержали.

*

Потяг спинився на малій станції. Умовилися, що Сапрун висідає, а Заячківський їде далі до Львова шукати його там. Коли Сапрун найде його тут, приїде з ним найближчим потягом за двадцять чотири години, а як нема, бере коні й їде зараз до Львова.

Потяг стоїть три хвилини. Вискочили обидва. Всідав до потягу якийсь старий панок. Чи не він часом? Приступають. Питають, чи не владитель Крукович?

— Ні, я його брат.

— А він де?

— Сидить у мене.

В одну мить скочили до потягу по валізу.

Викинули її на землю. Але Заячківського щось торкнуло. Вскочив іще раз до вагона і відшукав незнайомого.

— Скажіть, пане, продав ваш брат село?

— Продав і волосся собі миче. Продав за чотириста тисяч. Тепер свої дають тому Полякові вісімсот, а він сміється з них. Міліон вісімсот хоче!

Та Заячківський не слухав далі. Крикнув крізь вікно:

— Доктор! Сідай! Продав село! Сідай, бо їдемо!

Потяг уже рушив. Сапрун ледви вскочив.

Приятелі попадали, як приголомшені, на свої лавки.

Того ж автора:

Орли — комедія в 4 діях.

Трівога — драма в 3 діях.

Рубають ліс — повість.

Друкується:

Як пригорне земля, другий розділ повісти
наших днів.

